

Paleografske osobitosti *Fojničke kronike* kao mogući pristup utvrđivanja mjesta njezina nastanka

ŠIMUN NOVAKOVIĆ
Arhiv Bosne i Hercegovine
Archives of Bosnia and Herzegovina
E-mail: simun.novakovic73@gmail.com

UDK: 81'35:003.349(497.6 Fojnica)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 20. travnja 2022.
Prihvaćeno: 23. lipnja 2022.

Sažetak

U radu se problematizira mjesto nastanka *Fojničke kronike* s obzirom da se u rukopisu nigdje ne navodi gdje je nastala i tko ju je pisao. Sudeći prema godini posljednjega događaja koji prikazuje, nastala je poslije 1669. godine. Budući da je nekim srednjovjekovnim poveljama mjesto nastanka i autorstvo utvrđivano temeljem paleografskih osobitosti teksta, isti se pristup pokušava primijeniti na *Fojničku kroniku*. Najprije se donosi opis svih slova *Fojničke kronike* u kontekstu njihova smještaja u imaginarnom četverolinijskom prostoru, a potom se navedena slova dovode u bližu vezu s Berčićevim tipovima zapadne ćirilice i grafijom nekih franjevačkih pisaca. S obzirom na mjesto čuvanja, ali i na sami naslov rukopisa, očekivano bi bilo da *Fojnička kronika* ima najviše sličnosti s Berčićevim bosanskim tipom. Međutim, uočen je približno isti broj sličnosti s bosanskim i splitsko-poljičkim tipom bosanice. Također se došlo do zaključka da je Berčićeva podjela zbog svoje širine, odnosno svrstavanja istih slova u različite tipove i svrstavanja različitih slova u isti tip, prilično nepouzdana. Za grafiju se franjevačkih pisaca nije moglo utvr-

diti da bilo koja od njih predstavlja grafiju neke mikro sredine, a samim tim se ni nastanak *Fojničke kronike* nije mogao dovesti u vezu s bilo kojim od njih. Očito se na našem području koristio čitav niz prijelaznih grafijskih sustava koji nadilaze pretpostavljene zemljopisne granice te je rukopise 17. i 18. stoljeća nemoguće pozicionirati na određeno zemljopisno područje temeljem paleografskih osobitosti.

Ključne riječi: *Fojnička kronika*; zapadna ćirilica; bosanica; paleografske osobitosti.

Palaeographic Characteristics of the Fojnica Chronicle as a Possible Approach to Determining Its Place of Origin

Original scientific article

Received: 20 April 2022

Accepted: 23 June 2022

Summary

The paper deals with the place of production of the *Fojnica Chronicle*, as the manuscript makes no mention of where it originated or who wrote it. Judging by the year of the final event it entered, it originated after 1669. Since the origin and authorship of some mediaeval charters has been determined through palaeographic characteristics of the texts, the same approach is being applied to the *Fojnica Chronicle*. First, a description is given of all the letters in the *Fojnica Chronicle* in the context of their placement on an imaginary four-line grid, and then the letters are brought into connection with Berčić's western Cyrillic types and the graphs of some Franciscan writers. With respect to the place of its preservation, the *Fojnica Chronicle* bears the greatest similarity to Berčić's *Bosanica*. However, there are approximately the same number of similarities between the Bosnian and the Split-Poljica type of *Bosanica*. One can also conclude that Berčić's division is relatively unreliable because of its breadth, or rather its classification of the same letters into different types and different letters into the same type. It was, hence, impossible to determine that the graphs of Franciscan writers were the graphs of a micro-environment, and therefore, the production of the *Fojnica Chronicle* could not be brought into connection with any of them.

It is evident that our region used a whole series of transitional graphic systems which exceeded assumed geographic borders. It is, therefore, impossible to position 17th and 18th century manuscripts in a determined geographic area based on palaeographic characteristics.

Keywords: Fojnica Chronicle; western Cyrillic; Bosanica; palaeographic characteristics.

Uvod

Osim poznatijih i češće istraživanih djela franjevac Bosne Srebrenice, pisanih najprije bosanicom,¹ a potom i latinicom, poseban se vid franjevačke spisateljske djelatnosti od 17. stoljeća manifestirao pisanjem ljetopisa. Jedan se od takvih ljetopisa čuva u Franjevačkom samostanu u Fojnici. Ljetopisu se naslov nigdje ne spominje, a spisu je naknadno naziv *Fojnička kronika* dao Ćiro Truhelka, vjerojatno prema mjestu njegova čuvanja. Truhelka je objavio petnaest stranica izvornoga teksta s transliteracijom, s manjim prikazom načina obilježavanja pojedinih glasova, dok je širu jezikoslovnu problematiku ostavio po strani. Posebno ističe da se pravopisnom i jezičnom problematikom nije bavio jer je to "stvar filologa".² Sadržajem rukopisa bavio se Andrija Zirdum.³ Kratkoća rukopisa, pismo kojim je pisan, nepostojanje podataka o autoru, mjestu i vremenu nastanka, mogli su biti samo neki od razloga zašto znanstvena javnost nije sustavno istraživala ovaj rukopis. Do danas je ostalo nepoznanicom tko

1 Iako se u prošlosti više koristio termin *bosančica*, ovdje se služimo nazivom *bosanica* jer su prema istom tvorbenom uzorku tvoreni nazivi drugih naših pisama (glagoljica, latinica i ćirilica). Termin *bosančica* nalazi se u citatima.

2 ĆIRO TRUHELKA, "Fojnička kronika", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH*, sv. 3, Sarajevo, 1909., str. 444. Truhelka o grafiji navodi da je kronika pisana "prilično sitnim, ali nelijepim pismom", što ne otežava čitanje rukopisa jer je u svakom slovu "diakritičko obilježje jasnije izraženo, nego li recimo u moderne kurzivne ćirilice". *Isto*, str. 443. U nastavku navodi da u rukopisu *Kronike* postoji mogućnost zamjene slova *b* i *l*, dok su svi ostali znakovi "diakritički tako diferencirani, da ih je uvijek lahko razlikovati". *Isto*, str. 443. Posebnu je pozornost posvetio načinu bilježenja palatalnih glasova */lj/* i */nj/*, koje je, bez obzira što se u *Kronici* pišu kombinacijom *đerv* +л, odnosno *đerv* +н, transliterirao po talijanskom uzoru digramima *gl* i *gn*. Samostalno uporabljeni *đerv*, ovisno o riječi u kojoj se pojavljuje, transliterira kao *ć* ili *gj*.

3 ANDRIJA ZIRDUM, "Franjevački ljetopisi u Bosni i Hercegovini", u: *Croatica Christiana periodica*, 15, Zagreb, 1985., str. 43-64.

je i kada *Fojničku kroniku* (dalje: FK) napisao. Sudeći prema godini posljednjega događaja koji prikazuje nastala je poslije 1669. godine. Upitno je i mjesto njezina nastanka jer je rukopis mogao nastati negdje drugdje te naknadno biti donesen u Fojnicu. Polazeći od sadržaja i godine upisa posljednjega događaja, vjerojatno je FK pisao neki franjevac krajem 17. stoljeća. S obzirom da se čuva u Fojnici, tamo je mogla i nastati ili eventualno u nekoj drugoj župi čiji su fratri imali neke poveznice s fojničkim samostanom. Međutim, sve navedeno samo su pretpostavke jer za njih nemamo čvrstih dokaza. FK je mogla nastati negdje drugdje, a u Fojnici, kao jednom od rijetkih mjesta koje franjevci nisu napuštali tijekom osmanlijske vladavine, završiti kao i mnogi drugi rukopisi i knjige koji se u tamošnjoj samostanskoj knjižnici čuvaju. Nije rijedak slučaj nominacije rukopisa po mjestu pronalaska ili čuvanja. Imajući u vidu da je autorstvo, vrijeme i mjesto nastanka nekih rukopisa utvrđivano temeljem paleografskih i jezikoslovnih analiza, pretpostavljamo da bi jednim takvim pristupom mogli preispitivati i mjesto nastanka FK.⁴ S obzirom da bi jedan takav multidisciplinarni, paleografsko-jezikoslovni, zahvat bio prilično opširan te bi nadilazio veličinu članka prikladna za objavljivanje u znanstvenim publikacijama, u ovom ćemo se radu baviti prvenstveno paleografskim osobitostima kao mogućom polaznom osnovom utvrđivanja mjesta njezina nastanka. Budući da nije moguće posve razdvojiti paleografiju od jezikoslovlja (fonologiju odnosno grafematiku), na jezikoslovni aspekt bit će ukazano onoliko koliko bude potrebno da se ukaže na glasovnu vrijednost pojedinih slova.⁵

---

4 Pišući o latinskoj paleografiji, a navedeno sigurno vrijedi i za ćiriličnu, Jakov Stipišić navodi da nas paleografija uči ispravno čitati stare tekstove, a da paleograf temeljem znanstvene klasifikacije pisma treba moći barem približno odrediti vrijeme i mjesto postanka pisanoga spomenika te imati mogućnost utvrditi originalan tekst i detektirati naknadne umetke i eventualne pogreške. JAKOV STIPIŠIĆ, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*, Zagreb, 1972., str. 4.

5 O odnosu paleografije i jezikoslovlja pisao je M. Žagar. Navodi da je tradicionalna paleografija pratila grafičke mijene pojedinih slova, a cilj paleografskog opisa "uvijek je bio izvan jezikoslovnih okvira, nerijetko posve neovisan o jeziku koji konkretno pismo posreduje, čak i o funkcionalnom tipu teksta i njegova sadržaja. Jezični su se problemi pritom doticali gotovo isključivo pri određivanju odnosa *grafem* : *fonem*. Osnovna je svrha unutar takva koncepta bila ustanoviti redosljed grafijskih promjena, nerijetko samo na slovima, kako bi se nedefinirane rukopise moglo smjestiti u okvire i kontinuitet nacionalne pismenosti". MATEO ŽAGAR, *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*, Zagreb, 2007., str. 11-12.

Navedeno je bitno posebno u kontekstu činjenice što se neki glasovi obilježavaju istim slovom, odnosno neki se isti glasovi obilježavaju s dva različita slova. Najprije će se nešto reći općenito o nekim paleografsko-terminološkim određenjima ćirilčnih pisama, a potom prikazati paleografske i grafetičke osobitosti rukopisa. U određivanju mjesta nastanka FK temeljem njezinih paleografskih osobitosti od velike pomoći bi nam mogla biti već postojeća Berčićeva teritorijalna podjela zapadne ćirilice.⁶ Iako bi se moglo pristupiti i usporedbi s Truhelkinom *manastirskom bosančicom*, koja se očito temelji na kulturnom okružju u kojem se bosanica koristila, primjerenije će biti usporedbe s osobitostima grafije nekih franjevačkih pisaca za koje pretpostavljamo da bi mogli biti suvremenicima autora FK. Za pretpostaviti je da će FK pokazati najviše sličnosti s bosanskim tipom iz Berčićeve klasifikacije, a uočene sličnosti s nekim od franjevačkih pisaca još preciznije prostorno pozicionirati mjesto njezina nastanka.

1. Neka paleografsko-terminološka određenja ćirilčnih pisama⁷

O različitim tipovima ćirilice na našem području do sada je većinom pisano u kontekstu paleografskih analiza srednjovjekovnih povelja.⁸ Osim prikaza osobitosti grafije, u većini se rasprava pokušava

6 Ivan Berčić je u svom *Bukvaru staroslavenskoga jezika* (Prag, 1862.) ćirilicu na našem području podijelio na bosanski, splitsko-poljički i dubrovački tip. Termin zapadna ćirilica preferirali su Jagić i Rešetar misleći na prostor njezine primjene u zonama dodira s latinskom i glagoljskom pismenosti. U hrvatskoj filologiji koristi se i termin hrvatska ćirilica "koji je po svojoj ekskluzivnosti primjeren kada se osobito želi istaknuti razlikovni hrvatski kontekst". MATEO ŽAGAR, *Libro od mnozijekh razloga 1520*, Matica hrvatska, Zagreb, 2020.

7 Začetke paleografije J. Stipišić vezuje uz djelatnost isusovca Johanna Bollandusa (1596.-1665.) koji je sa skupinom svojih suradnika počeo izdavati djelo *Acta sanctorum quotquot in toto orbe coluntur* u kojem se bavio pitanjem utvrđivanja izvora i legendi o životu svetaca Katoličke Crkve. Daniel van Papenbroeck u predgovoru drugoga izdanja *Acta sanctorum* (1675.) napisao je studiju posvećenu analizi izvora, prvenstveno povelja vezano za definiranje načela koja se bave utvrđivanjem što je u poveljama istina, a što laž ili izmišljotina. J. STIPIŠIĆ, *Pomoćne povijesne znanosti*, str. 6. Rođenje paleografije kao znanosti J. Stipišić smatra djelo *De re diplomatica libri sex* Jeana Jacquesa Mobillon (1632.-1707.). *Isto*, str. 6-7.

8 Posebno su opsežne analize srednjovjekovnih bosanskih i humskih povelja Gregora Čremošnika u *Glasniku Zemaljskoga muzeja BiH*.

definirati tipove ćirilicnoga pisma na našem području, odnosno odgonetnuti mogu li se termini iz latinske paleografije *majuskula*, *minuskula* i *kurziv*⁹ jednoznačno prenijeti i na ćirilicna pisma. Umjesto termina iz ruske paleografije *ustav*, *poluustav* i *skoropis*, Gregor Čremošnik je pod utjecajem latinske paleografije, "koja klasificira tipove pisma po kriteriju dvolinijskog ili četverolinijskog prostora (majuskula i minuskula) i po kriteriju odvojenosti i povezanosti slova",¹⁰ predlagao nazive *ustav*, *poluustav*, *minuskula*, *diplomatska minuskula* i *kurziv*.¹¹ Vladimir Mošin se kod određivanja razlike između ustava i poluustava u svojim početnim radovima držao kriterija ruskoga paleografa Karskoga.¹² Kasnije se protivio nastojanju da se evolucija slavenskoga pisma utisne u formalne kalupe latinske paleografije, a

---

9 Navedenu podjelu J. Stipišić dovodi u vezu s talijanskim pjesnikom i učenjakom Scipionem Maffeiem (1675.-1755.) koji je korigirao Mabillonove zablude o postojanju nacionalnih pisama. Maffeiem dolazi do zaključka da "tzv. nacionalna pisma nisu proizvod barbarskih naroda, nego jednostavni nastavak rimskoga pisma koje su ti narodi (Vizigoti, Langobardi, Franci, Anglosasi) primili od Rimljana zajedno sa ostalim tekovinama rimske civilizacije i razvijali ga svaki na svoj način, dajući mu specifičan oblik. Prema tome, samo je jedno latinsko pismo, koje se javlja u tri različita oblika: majuskuli, minuskuli i kurzivu." J. STIPIŠIĆ, *Pomoćne povijesne znanosti*, str. 7.

10 VLADIMIR MOŠIN, "Dr. Gregor Čremošnik, bosanske i humske povelje srednjega vijeka", u: *Historijski zbornik*, godina II., br. 1-4, Zagreb, 1949., str. 319.

11 G. Čremošnik ustavom definira pisma koja se pišu između dvije osnovne linije, a poluustavom smatra prelazni stadij od majuskule ka čistoj minuskuli. Početak tog procesa vidi u momentu kada se u pisanju slova *a* počinje probijati osnovna linija u donji međuprostor, a završetak kada se navedenom načinu pisanja pridružuju slova *đ*, *z* i *z*. Također je došlo do promjene izgleda slova *č*, *š*, *κ* i *m*. U minuskuli, osim pisanja između četiri linije, dolazi i do preobrazbe izgleda nekih slova, što mijenja izgled pisma, dajući mu dojam brzoga, i u većini slučajeva nemarnog pisma. GREGOR ČREMOŠNIK, "Studije iz srpske paleografije i diplomatike", u: *Glasnik skopskog naučnog društva*, XXI, Skoplje, 1940., str. 1-19. Kasnije je Čremošnik dopunjavao svoje stavove navodeći da, iako je do probijanja u gornji prostor slova za *jat* i glas */u/*, a u donji slova za glasove */r/*, */c/*, */h/* i */št/*, došlo i prije nego kod slova za glas */a/*, to nije vodilo nastanku novoga tipa pisma. Tek novim načinom pisanja slova *a*, za kojim su se povela slova za glasove */v/*, */g/*, */d/*, */z/*, */k/* i */t/*, dolazi do pojave novoga tipa pisma, tj. minuskule. GREGOR ČREMOŠNIK, "Srpska diplomatska minuskula", u: *Slovo*, 13, Zagreb, 1963., str. 119-136.

12 Mošin je smatrao da je najbolji kriterij za razlikovanje ustava i poluustava "geometrijski princip i proporcionalnost delova u ustavu i manja doslednost i srazmernost delova kod poluustva". VLADIMIR MOŠIN, "Ugovor sv. Save sa svetogorskim protatom o zemlji za vinograd", u: *Glasnik državnog muzeja u Sarajevu*, Sveska I., Sarajevo, 1946., str. 105.

time i Čremošnikovim pokušajima traženja ćirilčnih ekvivalenata u latinskoj paleografiji.¹³ Odbacuje pravolinijski vremenski slijed evolucije pisma koji polazi od pretpostavke da se iz ustava razvio poluustav, iz poluustava brzopis, a iz brzopisa kurziv jer je vidljiva istovremenost postanka, odnosno korištenja različitih pisama.¹⁴ Stoga smatra svrsishodnim da se tipovi pisma ustav, poluustav i brzopis ne određuju prema vanjskom izgledu, nego po svrsi koju su imali. Slični su stavovi vidljivi i u nekim kasnijim radovima.¹⁵

Različiti tipovi pisma upotrebljavali su se u istome razdoblju, a prijelazi iz jednoga tipa pisma u drugi tip nikada nisu nagli. Stoga je ponekad teško nedvosmisleno odgonetnuti tip pisma kojim je neki

---

13 Mošin smatra da zapadni termini unicipijala, minuskula i kurziv ne odgovaraju potpuno tipovima slavenskog pisma, pa bi njihovo uvođenje izazvalo nove nejasnoće i nesporazume. Smatra da ćirilski ustav nije potpuno ekvivalentan pojmu unicipijale (majuskule), niti je poluustav ekvivalentan pojmu poluunicipijala jer ustav, iako je zadržao pravilnost slova, nije zadržao dvolinijski sustav pisanja. Stoga smatra da pravih majuskulnih spomenika u ćirilskim rukopisima nema te bi se svi najstariji ustavni spomenici trebali smatrati poluustavnima. Ustav definira kao lagano, svečano pismo čiju ljepotu i pravilnost oslikavaju crkvenu dostojanstvenost, a odlikuje ga geometrijska pravilnost slova smještena u dvolinijskom prostoru, s tim da se mjerilo dvolinijskog sistema ne može strogo primijeniti jer pojedina slova u ćirilici po svojoj bitnosti izlaze iz dvolinijskog prostora. Poluustav definira kao sitnije i jednostavnije pismo koje predstavlja prelazni stadij od majuskule ka čistoj minuskuli. Slova se ne drže strogo geometrijskog principa, a u paleografiji ćirilice označavao bi isto ono što u latinskoj paleografiji označava terminom poluunicipijala, tj. vrsta pisma koje nije dosljedno minuskulno, ali su neka slova prešla iz dvolinijskoga u četverolinijski sustav pisanja. Za brzopis navodi da mu je svrha štednja vremena i ubrzanje procesa pisanja. Usp. VLADIMIR MOŠIN, "Metodološke bilješke o tipovima pisma u ćirilici", u: *Slovo*, 15-16, Zagreb, 1965., str. 150-181.

14 Pitanjem klasifikacije ćirilice na našem području u posljednje se vrijeme bavila i Lejla Nakaš. Ona na našem području vidi ustavne, poluustavne i minuskulne vrste ćirilčnog pisma. "U okviru minuskulne vrste postoje dvije posebne varijante pisma: klasična minuskula i bosanska minuskula; (3) iz ove posljednje razvija se brzopisna bosančica." LEJLA NAKAŠ, *Jezik i grafija krajišničkih pisama*, Sarajevo, 2010., str. 31.

15 Kristian Paskojević za majuskulu navodi da se koristila za pisanje liturgijskih i svećanih tekstova u dvolinijskom prostoru, a za minuskulu da je nastala "iz potrebe za bržim pisanjem i komunikacijom na nešto nižem funkcionalnom registru - za svjetovne tekstove, diplomatske, upravne i poslovne." KRISTIAN PASKOJEVIĆ, "Paleografsko istraživanje ćirilčne diplomatske minuskule na trima dokumentima o otkupu Sokol grada", u: *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 53/1, Dubrovnik, 2015., str. 35.

dokument pisan. Nedoumicama su doprinosila i miješanja kriterija ćirilске i latinske paleografije, odnosno djelomična razlika u značenju pojmova ustav, poluustav i brzopis, u odnosu na termine iz latinske paleografije majuskula, minuskula i kurziv. Primjerice ćirilska paleografija brzopisom, pa i poluustavom, definira svako pismo koje nije ustav, a latinska paleografija, pod kurzivom podrazumijeva samo pismo spojenih slova, odnosno pismo u kojemu je u potpunosti provedena slovna koordinacija. Otvoreno je i pitanje koji se sustav u ćirilici treba smatrati dvolinijskim ili četverolinijskim jer neka slova u ustavu, za koju se podrazumijeva pisanje u dvolinijskom prostoru, svojom osnovnom fizionomijom probijaju dvolinijski prostor pisanja. Time se dovodi u pitanje mogućnost uporabe latinskoga termina majuskula za ćirilski ustav. Imajući u vidu navedene dvojbe, razumljivo je da su nerijetko paleografi imali različito mišljenje o tipu pisma kojim je neki rukopis pisan.

Budući da nam, u kontekstu teme i tipa pisma kojim je FK pisana, dvojbe o paleografskom definiranju pojmova ustav i poluustav nisu toliko bitne, ovdje ćemo se samo osvrnuti na proces minuskulizacije,¹⁶ odnosno uspostavu četverolinijskog slovnog ustroja, koji je nastao iz potrebe za bržim pisanjem. Međutim, ni kod samog definiranja procesa manuskulizacije terminološka određenja nisu posve jasna. Iako se najčešće govori o minuskuli, diplomatskoj i kancelarijskoj minuskuli, brzopisu i kurzivu, kao posebnim tipovima četverolinijskog pisma, kod nekih pojam minuskula ima šire značenje, odnosno predstavlja nadkriljujući pojam za sva četverolinijska pisma.¹⁷ Otvoreno je pitanje i oko značenja pojmova brzopis i kurziv.

---

16 Prema Žagaru i Paskojeviću proces minuskulizacije, posebno latiničnoga pisanja, "ponajprije obilježava dinamika promjene slovnih oblika u uvjetima bržega pisanja perom po mekoj podlozi, u zadanom smjeru slijeva udesno, kroz koju se mijenjaju odnosi slovnih dijelova i sveukupne proporcije, i to tako što umjesto jedne ili dvije zone redačkog postava za majuskulne (dvolinijske) tekstove uspostavljaju četiri (ili pak tri, ovisno o tomu dijeli li se središnje polje još na dva djela, odnosno računa li se da i njegovom sredinom prolazi još jedna, uglavnom zamišljena, linija) zone poravnavanja unutar za minuskulna pisma uobičajenog četverolinijskog postava retka." MATEO ŽAGAR - KRISTIAN PASKOJEVIĆ, "Ćirilčne isprave dubrovačke kancelarije XV. stoljeća između minuskule i kurzive", u: *Filologija*, 62, Zagreb, 2014., str. 221-222.

17 G. Čremošnik smatra da se minuskula pojavila na kraju 12. stoljeća u srpskoj državnoj kancelariji, odakle se proširila na Dubrovnik i Bosnu, i to na dvoru bana Tvrtka nakon njegova krunjenja za kralja Bosne i Srbije. Diplomatsku minuskulu definira kao tip pisma kod kojega je vidljiva disproporciji između

Ako pođemo od pretpostavke da četverolinijski način pisanja nastaje iz potreba za bržim pisanjem, postavlja se pitanje nije li odrednica brzopis zajednička svim četverolinijskim sustavima pisanja. Po nekima pojam brzopis predstavlja samo jedan pismovni sustav koji se razvio nakon diplomatske minuskule. Drugo je pitanje značenje pojmovna brzopis i kurziv. Je li riječ o sinonimima ili kurziv predstavlja pismovni sustav koji se razvio nakon brzopisa. Ruski paleograf V. N. Ščepkin opisuje "brzopis (skoropis) kao tip pisma usmjeren prema znatnom ubrzavanju procesa pisanja, što se postizava: 1) većom slobodom pritiska i zamaha koji izbacuje krakove slova prema gore i prema dolje, 2) povezivanjem susjednih slova i 3) većim brojem kratice. Čajev i Čerepnin su tome pridodali kao bitne osobine: redovno

---

trupova slova i produživanja slova, odnosno između srednjeg linijskog prostora i gornjeg i donjeg prostora. Trupovi slova u srednjem prostoru nerazmjerno su sitni, a produženja u gornji i donji međuprostor nerazmjerno su duga. Usp. GREGOR ČREMOŠNIK, "Studije iz srpske paleografije i diplomatike", u: *Glasnik škopskog naučnog društva*, XXI., Skoplje, 1940., str. 1-19. V. Mošin kaže da "možda ne će izgledati nevjerovatna hipoteza, da je prvotno mjesto rođenja naročitog stilskog tipa ćirilske kancelarijske minuskule bilo u dubrovačkoj kancelariji." VLADIMIR MOŠIN, "Dr. Gregor Čremošnik, bosanske i humske povelje srednjega vijeka", u: *Historijski zbornik*, 1-4, Zagreb, 1949., str. 321. T. Raukar navodi da je diplomatska minuskula nastajala u procesu uzajamnoga dubrovačko-srpskoga utjecaja. TOMISLAV RAUKAR, "Novi radovi iz ćirilske epigrafike i paleografije", u: *Historijski zbornik*, XVIII., Zagreb, 1965., str. 351. Diplomatsku minuskulu 14. i 15. stoljeća dovodi u izravnu vezu s bosanicom 17. i 18. stoljeća, a prvu pojavu kurzivnih elemenata u diplomatskoj minuskuli pronalazi u povelji (1409.) Tomaša Bućanina koji "počinje međusobno spajati pojedina slova. To je bitna novost u razvitku bosansko-humske kancelarijske minuskule koja obilježava XV. st.: ona je rezultat težnje za bržim pisanjem koja se ogleda i u kurzivnosti i u stvaranju novih, jednostavnijih oblika za pojedina slova, što čitavu pismu daje nemaran i jednostavniji izgled." TOMISLAV RAUKAR, "O problemu bosančice u našoj historiografiji", u: *Radovi sa simpozijuma "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura"*, Zenica, 1973., str. 126. L. Nakaš navodi da je specifičnost ćirilicne diplomatske minuskule "u karakterističnom sistemu produžavanja stabala u smislu zapadnoga kriterija smještanja slova u četverolinijskom prostoru kao i kod latinske minuskule, zbog čega se i smatra da se ovakvo pismo moglo razviti u krajevima orijentiranim zapadu, gdje se ćirilica doticala s latinicom." LEJLA NAKAŠ, "Hrvatsko-bosanska ćirilicna korespondencija 16. i 17. stoljeća", u: *Filologija*, 62, Zagreb, 2014., str. 161. K. Paskojević, imajući u vidu pojavu minuskulnih oblika u Povelji bugarskoga cara Ivana Asena II., pretpostavlja da se proces minuskulizacije "može protumačiti kao multiregionalni fenomen koji se paralelno razvija u više kulturoloških žarišta (Dubrovnik, Hum, Srbija, Bosna, Bugarska)". KRISTIAN PASKOJEVIĆ, *Razvojni procesi diplomatske ćirilicne minuskule u dokumentima srednjovjekovne dubrovačke kancelarije* (doktorski rad), Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2018., str. 66.

izbacivanje slova iznad retka i mnogolikost istih slova u ovisnosti od udobnosti za pokret pera".¹⁸ Iako koristi termin brzopis, očito je riječ o pismu koje ima sve odlike kurziva. Čremošnik nema pismovnog sustava koji bi nazvao brzopisom, a za kurziv kaže da u njemu dolazi do međusobnog spajanja više slova u jednu grupu i pisanje više slova u jednom potezu.¹⁹ Ščepkinov brzopis i Čremošnikov kurziv imaju iste osobine te je očito da govore o istome tipu pisma, ali ga drugačije nazivaju. Mošin je imao dvojbi u pronalaženju adekvatnog termina za kancelarijsko četverolinijsko pismo za koje smatra da bi ga bilo pogriješno nazvati kurzivom "jer kod njega nema bitne oznake ovog pisma - spajanje slova u grafičke jednopotezne komplekse".²⁰ Smatra da termini skoropis i kurziv nisu sinonimi, odnosno da termin skoropis treba zamijeniti terminom brzopis, dok kurzivom naziva brzopisno pismo "kod koga se po više slova spajaju u jednu grupu i po više slova piše se u jednom potezu".²¹ Žagar i Paskojević kurzivom definiraju pismo koje se razvilo "iz minuskule daljnjim provođenjem koordinacije - sljedećim koracima u pojednostavljivanju oblika i slovskog modula, naglašavanjem i izvijanjem 'slabih' dijelova (koji mogu biti i višestruko veći nego glavna zona retka, između dviju glavnih linija), spajanjem slova, ukošavanjem, bogatom uporabom kratica, variranjem oblika nekih slova ovisno o njegovoj poziciji u retku, tolerancijom prema različitosti osobnih rukopisa".²² Očito je pisanje u četverolinijskom prostoru u latinici proizišlo iz želje za bržim pisanjem, što je podrazumijevalo povezano pisanje slova bez podizanja pera. Međutim, čini se da taj proces u zapadnoj ćirilici nikada nije do kraja proveden. Stoga i ne možemo pojmove brzopis i kurziv smatrati sinonimima jer brzopis koji nije dostigao odgovarajući razvojni stupanj povezanosti slova ne možemo smatrati kurzivom. Polazeći od ključnih odlika kurzivnog tipa pisanja koje podrazumijeva provođenje slovne koordinacije u smislu "povezivanje svih slova u riječi, odnosno neprekinut slijed slova unutar riječi ili združena",²³ upitno

---

18 V. MOŠIN, "Metodološke bilješke o tipovima pisma u ćirilici", str. 174.

19 Usp. G. ČREMOŠNIK, "Studije iz srpske paleografije i diplomatike", str. 1-19.

20 V. MOŠIN, "Dr. Gregor Čremošnik, bosanske i humske povelje srednjega vijeka", str. 120.

21 V. MOŠIN, "Ugovor sv. Save", str. 106.

22 M. ŽAGAR - K. PASKOJEVIĆ, "Ćirilične isprave dubrovačke kancelarije", str. 230. Pitanjem minuskulizacije Žagar se bavio i kasnije. Usp. M. ŽAGAR, *Libro od mnozijek razloga 1520*, str. 66.

23 M. ŽAGAR, *Libro od mnozijek razloga 1520*, str. 67.

je koliko su navedene odlike prisutne u našim rukopisima zapadne ćirilice. Doduše, oni pokazuju priličan broj nekih drugih osobitosti, koje se također smatraju osobitostima kurzivnoga pisma,²⁴ ali im nedostaje jedna ključna osobitost, a to je potpuno povezivanje svih slova u riječi. Stoga Žagar govori o posebnosti zapadne ćirilice u cjelini kao sustavu zakočenoga razvoja kurziva.²⁵

Svim gore navedenim dvojbama treba pridodati i fenomen pojma *bosančica*, kako u smislu njegove uporabe, tako i paleografskih osobitosti. Općenito se može reći da srpski paleografi osporavaju uporabu pojma *bosančica* kao i njezinih posebnosti, odnosno oni su u ćirilici zapadnih područja vidjeli samo podvrstu srpske ćirilice, negirajući joj specifičnosti.²⁶ Kod onih koji koriste pojam *bosančica* vidljivo je da jednima označava grafijski sustav korišten na zapadnom području kroz više stoljeća,²⁷ a drugima poseban tip zapadne ćirilice koja

---

24 Jedna od navedenih osobitosti kurzivnog pisanja "u kojem se smanjuje središnji prostor retka (između dviju glavnih linija), time i slovno polje (koje od pravokutnoga postaje kvadratično) pa se tako pojednostavljuje i arhitektura slovnih linija, jest naglašavanje linija izvan tog središnjeg prostora (sa slovnim poljem), dakle u vanjskim zonama retka (gornjoj i donjoj): one se sve više produžuju, postaju maniristički zavinate i zapravo - iz čitateljskog ugla - uglavnom nefunkcionalne." M. ŽAGAR, *Libro od mnozijek razloga 1520*, str. 67.

25 Usp. M. ŽAGAR, *Libro od mnozijek razloga 1520*, str. 66.

26 Jedan od onih koji je negirao posebnost bosanice bio je i Milan Rešetar. Za *Libro od mnozijek razloga* kaže da je pisan "tako zvanom bosanskom ćirilicom, koja uprav nije nikakvo specijalno bosansko pismo, nego je starija ćirilika minuskula koja je u starije vrijeme bila u običaju u svim našim krajevima u kojima se uopće pisalo ćirilicom, i kod pravoslavnih i kod katolika i kod muslimana, dok je nije kod prvih zamijenilo izvan crkve, u kojoj je ostalo majuskulno 'ustavno' pismo - rusko 'građansko' pismo, a kod katolika u Primorju latinica, tako da je od XVIII. vijeka ostala ograničena na katolike i muslimane u Bosni i Hercegovini, a naročito na ove posljednje otkada su nekako od prve polovice prošloga vijeka tamošnji katolici sasvim prihvatili latinicu." MILAN REŠETAR, *Libro od mnozijek razloga-dubrovački ćirilski zbornik od g. 1520*, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskoga naroda, knj. XV., Sr. Karlovići, 1926., str. 12. Niz drugih srpskih paleografa negira paleografske posebnosti bosanice. Opširnije o stavovima srpskih paleografa o bosanici vidi: T. RAUKAR, "O problemu bosančice u našoj historiografiji", str. 103-144; T. RAUKAR, "O nekim problemima razvitka ćirilske minuskule ('bosančice')", u: *Historijski zbornik*, XIX.-XX., Zagreb, 1966.-1967., str. 485-499.

27 Mate Tentor koristi naziv *bosančica* za sva ćirilična pisma korištena na hrvatskom govornom području. Za *bosančicu* kaže da je to poseban tip bosanske ćirilice koja je odbacila staroslavenska slova "kojih ne treba za hrvatski jezik, a uvodi nove znakove za svoj jezik". MATE TENTOR, *Latinsko i slavensko pismo*, Zagreb, 1932., str. 12.

se koristila nakon diplomatske minuskule.²⁸ Paleografske odrednice manje su sporne, iako je i tu bilo nekih prijepora. Primjerice Raukar odbacuje Truhelkine tvrdnje da se bosanica razvijala potpuno samostalno od ćirilice.²⁹ U nekim su radovima vidljive nedoumice pojmovnih razgraničenja u smislu jesu li zapadna ćirilica i bosanica sinonimi ili bosanica predstavlja samo jedan od slovnih sustava koji se razvio u okviru zapadne ćirilice. Većina bosanicu smatra samo jednim od grafijskih sustava zapadne ćirilice.³⁰ Bosanica ima obilježja zapadno ćirilskog brzopisa, ali ona nije sinonim terminu zapadno ćirilski brzopis, jer i na dubrovačkom području imamo zapadno ćirilski brzopis, ali ga ne možemo nazvati bosanicom. Pišući gore o značenju pojmova brzopis i kurziv, već smo umnogome paleografski opisali pismovni sustav koji nazivamo bosanicom. Možemo se nadovezati te samo dodati da u "okviru zapadnog područja ćirilice, naziv *bosančica* treba ograničiti na ćirilsku minuskulu XVI-XIX st.",³¹ odnosno "da naziv bosančica ne treba protegnuti na čitavu bosansko-humsku ćirilsku pismenost, a pogotovo ne na čitavu zapadnu ćirilicu. Za različite vrste ćirilskog pisma na bosansko-humskom području bolje je upotrebljavati točne *paleografske* oznake (na primjer:

---

28 O nastanku bosanice Raukar navodi da u minuskuli s početka 16. stoljeća dolazi do izmjene odnosa između temeljnih dijelova slova i stabla. "Dok su u diplomatskoj minuskuli XIV st. temeljni dijelovi slova bili veoma sitni, pa nisu ni ispunjavali čitav zamišljeni prostor između osnovne i prve gornje crte, a stabla slova A, Д, P, Џ, H bila veoma produžena u gornji i donji prostor, dotle se u ovoj minuskuli XVI st. temeljni dijelovi slova povećavaju, a stabla skraćuju (slova A najupornije čuva dužinu i zaobljenost stabla). Taj novi odnos postaje obilježjem bosančice." T. RAUKAR, "O nekim problemima razvitka ćirilске minuskule ('bosančice')", str. 492.

29 *Isto*, str. 486.

30 Raukar smatra da bi za definiranje pojma *bosančica* bio jedino ispravan metodički postupak sveobuhvatne paleografske analize koja u sebi sadrži "morfološko, grafijsko i jezično ispitivanje izvorne građe, a ne zanemaruje ni neke druge elemente (na primer, opći izgled teksta). Primijenivši takav metodički postupak na neospornu činjenicu o jedinstvenom razvojnom procesu južnoslavenske ćirilске pismenosti, istraživač utvrđuje da je ćirilica, usprkos zajedničkom razvitku, na pojedinim područjima, u skladu s drugačijim kulturno-povijesnim uvjetima, dobivala zasebna obilježja, u morfološkom, grafijskom i jezičnom pogledu. Upravo na temelju takvih posebnosti, u prvom redu s obzirom na grafiju, koju nalazimo u ćirilskim spomenicima srednjovjekovne Bosne, Huma, Travunje, Duklje i srednje Dalmacije (kraj XII i prva polovica XIII st.), u literaturi je stvoren pojam zapadnog područja ćirilice." T. RAUKAR, "O problemu bosančice u našoj historiografiji", str. 117.

31 TOMISLAV RAUKAR, "Novi radovi iz ćirilске epigrafike i paleografije", u: *Historijski zbornik*, XVIII., Zagreb, 1965., str. 353.

ustav bosanskog tipa u rukopisima; diplomatska minuskula; kancelarijska minuskula; kancelarijski ustav, zapismo isprava; bosanska lapidarna ćirilica, za natpise na stećcima), dok se za zapadnoćirilski brzopis XVI-XVIII st. može upotrebljavati naziv bosančica, jer je on u literaturi uobičajen u prvom redu za tu vrstu ćirilskog pisma. (...) Bosančica je, dakle, kasna varijanta brzopisa na zapadnom području ćirilice koja u sebi ujedinjuje grafijsko-jezična obilježja zapadne ćirilice, a morfološki je izraz razvojnih tendencija koje su se u prvoj pol. XV st. očitovale u bosansko-humskim kancelarijama. Bosančica je samo paleografska oznaka za konačnu razvojnu fazu zapadnoćirilskog brzopisa.³² Sličnog su stava Mateo Žagar i Kristian Paskojević koji kažu "premda se ćirilica često identificira s bosanskim ćiriličnim brzopisom (bosančicom/bosanicom) oblikovanim u bosanskim skriptorijima XVI. st., te ubrzo proširenim u susjedne - južne, zapadne i sjeverne hrvatske krajeve, te ondje razvijanim u regionalnim i lokalnim inačicama, vrlo je važno istaknuti kako je to samo jedan funkcionalni vid zapadne ćirilice koja je svoju posebnost stjecala još barem od XII. st."³³ Za razvitak bosanice iznimno je važno 17. st. kada se bosanica "morfološki definitivno oblikuje, grafijski sistem postaje određeniji, na što utječu i tiskana izdanja M. Divkovića".³⁴ T. Raukar izdvaja tri tipa bosanice, i to: "1) bosančica čvrstog, oštrog duktusa, prilično skladna izgleda, čija je morfološka veza s kancelarijskom minuskulom jasno izražena; 2) kurzivni tip bosančice, nemarno pisan koji je nastao pod utjecajem latinične kurzive XVII-XVIII st. i 3) zasebni tip muslimanske bosančice ('begovsko pismo')."³⁵ Prvi tip je karakterističan za rukopise 17. stoljeća u Poljicama, dok drugi tip, koji slijedi duktus suvremene latinične kurzive, uglavnom pripada 18. stoljeću, a koristio se u Poljicama, srednjoj Dalmaciji i bosansko-hercegovačkom području. Uglavnom se može zaključiti da je bosansko-humsko srednjovjekovlje obilježila naizmjenična uporaba ustava i poluustava, odnosno majuskule i diplomatske minuskule, a potom nakon osmanlijskog osvajanja, posebnog tipa ćiriličnoga brzopisa u kancelarijama bosanskih i hercegovačkih sandžak-begova, kršćanskih pisara u turskoj službi i u katoličkim samostanima.³⁶ Ostavlja-

32 T. RAUKAR, "O problemu bosančice u našoj historiografiji", str. 137.

33 M. ŽAGAR - K. PASKOJEVIĆ, "Ćirilične isprave dubrovačke kancelarije", str. 225.

34 T. RAUKAR, "O nekim problemima razvitka ćirilске minuskule ('bosančice')", str. 493.

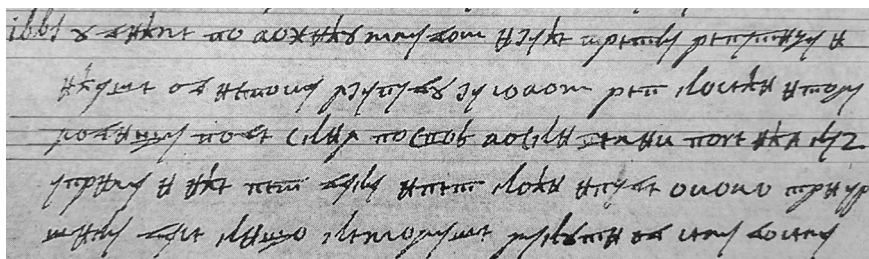
35 T. RAUKAR, "O problemu bosančice u našoj historiografiji", str. 138.

36 G. ČREMOŠNIK, "Srpska diplomatska minuskula", str. 132.

jući po strani pitanje vremena uporabe različitih tipova pisma i vremenskoga slijeda njihova nastanka, očite paleografske veze različitih tipova zapadne ćirilice svjedoče o kontinuitetu hrvatske ćirilичne pismenosti od srednjega vijeka do početka 19. stoljeća na dubrovačkom, splitsko-poljičkom, bosanskom i humskom prostoru.

2. Paleografske osobitosti *Fojničke kronike*

Raspored slova FK u četverolinijskom prostoru možemo predočiti na sljedeći način:

Slika 1. Primjer rasporeda slova u četverolinijskom rasporedu

Imajući u vidu njihov četverolinijski raspored slova FK³⁷ pokazuju sljedeće osobitosti:³⁸

↙ /a/ - Na središnjem kosom stablu, koje blago prelazi u gornji i dosta izraženije u donji međuprostor, na desnoj strani, u visini prve gornje linije, nadzire se ostatak kružića. Stablo još uvijek prilično duboko, gotovo kao u diplomatskom minuskuli, zalazi u donji međuprostor. Ponekad se sreće i slovo ↙ kod kojega je jasnije vidljiv kružić.

a /b/ - S desne strane kružića, smještenog između osnovne i prve gornje linije, dodavala se kvačica. Slični pisanom malom latiničnom slovu a.³⁹

37 U nastavku ćemo rada za grafiju *Fojničke kronike* koristiti pojam *fojnička grafija*.

38 Minuskulni četverolinijski ustroj M. Žagara i K. Paskojevića ponešto je različit od ustroja Benedikte Zelić-Bučan. Kod njih dvojice prva i druga linija su glavne linije između kojih se smješta tijelo slova, a treća i četvrta su vanjske linije. M. ŽAGAR - K. PASKOJEVIĆ, "Ćirilичne isprave dubrovačke kancelarije", str. 222. B. Zelić-Bučan slova pozicionira između osnovne linije, prve gornje, druge gornje i donje linije. BENEDIKTA ZELIĆ-BUČAN, *Bosančica u srednjoj Dalmaciji*, Split, 1961., str. 18. U ovom se radu raspored slova prikazuje prema linijskom rasporedu koji koristi Benedikta Zelić-Bučan.

39 Ovo se slovo prilično razlikuje od oblika koji susrećemo u diplomatskoj minuskuli kod koje dolazi do djelomične rotacije osnovnog ćirilичnog slovnog

 /v/ - Dva okomita stupića između osnovne i prve gornje linije podilazi, odnosno nadilazi horizontalna crtica. Produžavanjem gornje i donje horizontalne crtice izgubio se tzv. kvadratični izgled ovoga slova.⁴⁰ Ovo se slovo pisalo u četiri poteza, što je vrlo neobično za pismo koje nazivamo brzopisom. Međutim, sreće se, doduše rijetko, i slovo čije se okomite crtice pišu u jednom potezu što očito predstavlja razvojnu tendenciju ka slovnoj koordinaciji.

 /g/ - Nešto iznad osnovne linije povlači se udesno kratka kosa crtica, koja se naglo, bez podizanja pera, pod oštrim kutom s desne strane vraća duboko u donji međuprostor. Ponovno se pod oštrim kutom vraća do prve gornje linije, gdje pravi malu valovitu crtu s desne strane. Podsjeća na malo pisano latinično p.⁴¹

 /d/ - S osnovne linije kreće kosi potez udesno do iznad prve gornje linije, odakle se pod oštrim kutom vraća na osnovnu liniju na kojoj se udesno povlači kraća horizontalna crtica. U drugom se potezu vertikalnom crticom spaja kut nastao između drugoga kosoga poteza i horizontalne crtice.⁴² Vidljive su djelomične varijacije u postojanju prvoga kosog poteza. U nekim slučajevima taj potez uopće se ne piše () ili se drugi potez vraća gotovo po istoj crti s čak pravljjenjem petlje što je, očito, uvjetovano željom za bržim pisanjem (). U odnosu na oblike diplomatske minuskule, potezi ne zalaze nikako u donji, dok tek nešto malo iznad prve linije zalaze u gornji međuprostor.

 /e/ - Na središnji dio luka otvorenog s desne strane, u visini između osnovne i prve gornje linije, naslanjala se mala horizontalna crtica.

---

oblika udesno na osnovnu liniju za 90 stupnjeva, dok je fojničko slovo izgubilo prepoznatljive dijelove osnovnoga ćiriličnoga slova za glas /b/.

40 Pisanje slova в u obliku četverokuta, koji je nastao nestankom usjeka s desne strane slova, predstavlja odliku ćirilične minuskule. Čremošnik smatra da je takvo njegovo pisanje bilo kompliciranije negoli pisanje tzv. normalnoga slova в. G. ČREMOŠNIK, "Srpska diplomatska minuskula", str. 122. Kod fojničkog je slova nestalo usjeka, ali je nestalo i četverokuta jer horizontalne crtice nadilaze, odnosno podilaze vertikalne.

41 Spuštanje osnovnog stabla ispod osnove crte počelo se javljati još u srednjovjekovnim poveljama. G. ČREMOŠNIK, "Srpska diplomatska minuskula", str. 125.

42 Ako bismo izostavili prvu kosu crtu koja nije sastavni dio kuta, onda bi ovo slovo nalikovao slovu za glas /d/ koji se susreće još od 14. stoljeća. L. NAKAŠ, *Jezik i grafija krajišničkih pisama*, str. 112. Bez prvog kosog poteza, mogli bismo govoriti o ulijevo rotiranom majuskulnom slovu д, s izrazito produženom desnom nogom.

✂ /ž/ - Dva suprotno okrenuta luka između osnovne i prve gornje linije sredinom presijeca blago valovita horizontalna crtica. Stupanj zaobljenosti lukova nešto je različit.⁴³ Pisalo se u tri poteza.

3 /z/ - Između osnovne i druge gornje linije nadodana su jedan iznad drugoga dva polukružna poteza, otvorena s lijeve strane. Donji luk je podignut na osnovnu liniju tako da rijetko dolazi do njegova probijanja u donji međuprostor. Navedena pojava ukazuje na destabilizaciju tradicionalnog uzusa linijske organizacije u retku. Posebno u drugom dijelu teksta pojavljuje se i slovo kod kojega je nestalo polukružnih poteza (z).⁴⁴ Ni kod pisanja ovoga slova ne dolazi do prelaska u donji međuprostor.

u /i/ - Pisanje mu započinje nešto malo iznad prve gornje linije spuštanjem vertikalne crtica na osnovnu liniju ispod koje se pravi lučni zaokret koji se produžava do visine početka prvoga poteza. Sredinom između osnovne i prve gornje linije povlači se vodoravna crtica koja dodiruje obje vertikalne crtica. Ako bismo zanemarili postojanje poprječne crtica, vrlo je slično pisanom, ali nešto izduženom latiničnom *u*. Budući da je rukopis dosljedno ikavski, ovo se slovo koristilo i na mjestima gdje imao staroslavenski glas *jat*. Očito je ovo slovo nastalo u procesu izgradnje kurziva i želje za brzinom pisanja što je uvjetovalo povezano pisanje stupova. U riječi *uobu* (koji) vidi se nešto jasnije podrijetlo ovoga slova od staroga ćiriličnoga *u* kod kojega vertikalne crtica sredinom povezuje horizontalna crtica.

cc /k/ - Obilježavalo se slovom koje se sastojalo od dva sukcesivna *cc*, smještena između osnovne i prve gornje linije. Svojim izgledom podsjeća na dva paralelno upisana latinična slova *c*.⁴⁵

k /k/ - Na vertikalno stablo, koje se spušta od prve gornje linije blago u donji međuprostor, s desne strane u visini osnovne linije dodaje se

---

43 Dok je u većini povelja pisanih diplomatskom minuskulom vidljivo probijanje linijskoga sustava, većinom u donji međuprostor jednoga ili oba kraka, to se u FK nikada ne događa. Također u diplomatskoj minuskuli većinom imamo vertikalnu crtu koja prolazi kroz mjesto dodira dva suprotno okrenuta luka.

44 U diplomatskoj minuskuli uvijek dolazi do probijanja u donji međuprostor, pri čemu često potez koji prolazi u donji međuprostor, nema oblika polukruga nego kose crte.

45 Nastanak ovoga slova Čremošnik vidi u procesu minuskulizacija koja završava njegovim pisanje sa jednom ravnom i jednom oblom crtom, odnosno dvije oble ili dvije ravne crte. G. ČREMOŠNIK, "Studije iz srpske paleografije i diplomatike", str. 6.

luk. Sliči latiničnom *k*.⁴⁶ Vjerojatno se slovo *к* pojavljuje pod utjecajem latinice kao alternativa slovu *cc*. Primjetne su određene distribucijske razlike u odnosu na uporabu slova s dva sukcesivna *cc*. Slovo *к* koristi se samo na početku riječi, a slovo *cc* u svim pozicijama, a to znači da ima i češću uporabu. Ako bismo pošli od pretpostavke da je pojava slova *к* rezultat utjecaja latinice, zaključujemo da je bosaničnu grafijsku zavjesu slovo *к* najprije probilo u inicijalnoj poziciji. Navedeni je proces mogla ubrzati činjenica da je u ćirilici već ranije postojalo slično slovo *κ*.

∧ /l/ - Dvije suprotno okrenute dijagonale spuštaju se iz mjesta dodira s prve gornje linije na osnovnu liniju. Sliči današnjem ćirilicom slovu *л*.

∞ /m/ - Pisanje mu počinje iz sredine međuprostora osnovne i prve gornje linije. Najprije se pravi manji luk prema gornjoj liniji odakle se vertikalno spušta na osnovnu liniju na kojoj se pravi valovita crtica. Prilično je slično malom pisanom latiničnom *m*.

∟ /n/ - Od osnovne do prve gornje linije ide crtica, koja se lučno vraća prema osnovnoj, praveći nagli zaokret u gornji međuprostor, gdje pravi visoku petlju te se spušta na osnovnu liniju na kojoj s desne strane pravi blagi luk.⁴⁷ Izgled petlje nalikuje na malo pisano latinično *l* jer prilično visoko zalazi u gornji prostor.

o /o/ - Smješteno je uvijek između osnovne i prve gornje linije. Izgledom podsijeca na današnje latinično slovo *o*, s tim da kružić većinom nije potpuno zatvoren, nego u visini prve gornje linije ostaje blago otvoren.

ω /o/ - Drugi način obilježavanja glasa /o/ bilo je tzv. omegom. Pisanje joj počinje s prve gornje linije prema osnovnoj gdje pravi

46 Jedan od znakova za glas /k/ iskvareni je "grčki oblik, dočim je drugi po svojoj prilici složen od dva latinska CC." ĆIRO TRUHELKA, "Bosančica", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH*, 1, Sarajevo, 1889., str. 70. G. Čremošnik ovo slovo smatra jednim od temeljnih čije su promjene dovele do pojave novoga tipa pisma, ćirilične minuskule. Navedeni se proces događao odvajanjem desne polovine od lijevoga stabla, što je u konačnici dovelo i do pojave oblika s dva polukružna poteza. G. ČREMOŠNIK, "Srpska diplomatska minuskula", str. 122.

47 Slično je slovo karakteristično dubrovačkim pisarima. L. NAKAŠ, *Jezik i grafija krajišničkih pisama*, str. 111. Zanimljivo je da ovakav oblik ima i većina ovdje promatranih franjevačkih pisaca, dok je oblik inspiriran latiničnim *n* dominantan u Berčićevim tipovima, ali i u Truhelkinoj *manastirskoj bosančici*.

valoviti pokret, koji se ponovno vraća do prve gornje linije. Primjetne su distribucijske razlike uporabe. Slovo *o* koristi se češće i u svim pozicijama, a slovo *w* samo kod kratica i u inicijalnoj poziciji.

 /p/ - Iznad dva paralelna stupa smještena između osnovne i prve gornje linije, povlačila se blago valovita crtica koja nadilazi stabla s obje strane, ali ih ne dodiruje. Očito se ovo slovo pisalo u tri poteza. Ponekad se susreće i slovo koje pokazuje veći stupanj koordinacije koja nastaje iz potrebe povezanog pisanja stabala (). Ovo slovo pokazuje sličnost sa slovima glasova /v/ i /t/ kod kojih smo, također, uočili povezano pisanje stupova.

 /r/ - Pisanje mu započinje u visini prve gornje linije spuštanjem kose crte duboko u prostor ispod osnovne linije, odakle se, praveći nagli zaokret, gotovo po istoj liniji vraća do prve gornje linije, gdje s desne strane pravi glavicu. Kad je u vokalnoj funkciji, uz njega se uvijek pojavljuje popratno slovo *a*.

 /s/ - Malo ispod prve gornje linije pravi se potez prema prvoj gornjoj liniji, odakle se pravi nagli zaokret, otvoren s desne strane, koji završava na osnovnoj liniji.

 /t/ - Iznad tri vertikalna stupa, smještena između osnovne i prve gornje linije, povlači se horizontalna crtica koja dodiruje stupa, te krajnje stupa djelomično nadilazi. Navedeno je nadilaženje nešto izraženije iznad desnoga stupa.⁴⁸ Pisalo se u četiri poteza. Budući da takav način pisanja ne odgovara nastojanju brzoga pisanja, pisac povremeno koristi i slovo koje se piše u dva poteza ().

 /u/ - Pisanje mu započinje u visini prve linije, spuštanjem poteza na osnovnu liniju, gdje se pravi nagli zaokret i presijeca početna crta, vraćajući se u gornji međuprostor. Desni krak probija prvu gornju liniju, ali ne idu toliko visoko kao kod *đerva*, *jata* ili slova *f*.⁴⁹ Pisalo se jednopotezno. U načinu obilježavanja glasa /u/ FK pokazuje odliku drugih zapadno ćiriličnih tekstova koji ovaj glas ne obilježavaju slovnom kombinacijom *oy*.

48 Minuskulni oblik ovoga slova nastao je spuštanjem poprečnog kraka na osnovnu liniju. G. ČREMOŠNIK, "Studije iz srpske n paleografije i diplomatike", str. 6; G. ČREMOŠNIK, "Srpska diplomatska minuskula", str. 122-123.

49 Ovakav način obilježavanja glasa /u/ minuskulnim jednopoteznim znakom vidljiv je već kod Radoja, pisara povelje Kulina bana. Redovito je u diplomatskoj minuskuli probijanje ižice u gornji međuprostor. GREGOR ČREMOŠNIK, "Bosanske i humske povelje srednjega vijeka", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, nova serija, sv. III., Sarajevo, 1948., str. 111.

 /f/ - Središnje se stablo protezalo preko cijelog četverolinijskog prostora. Prvi potez počinje s osnovne linije visoko u gornji prostor, odakle se okomito spušta duboko u donji međuprostor, gdje pravi petlju s lijeve strane koja presijeca središnje stablo nešto ispod osnovne horizontalne linije. U visini osnovne horizontalne linije središnje stablo presijeca horizontalna crtica. Očito je nastao pod utjecajem latinice jer je slično današnjem pisanom latiničnom slovu *f*.⁵⁰

 /h/ - Obilježavalo se s dvije ukrštene crtice upisane između osnovne i prve gornje linije. Izgledom podsjeća na *x*. Iako bismo u brzopisu očekivali probijanje u gornji ili donji međuprostor, to se kod pisanja ovoga slova u FK nikada ne događa.

 /št/ - Tri povezane stupa smještena između osnovne i prve gornje linije paralelno s osnovnom linijom podilazi horizontalna crta iz čijeg se desnog dijela duboko u donji prostor spušta ulijevo kosa crta, koja se pod oštrim kutom vraća do osnovne linije. Postojanjem stupova dosta nalikuje slovima za glasove /š/ i /t/. Međutim, kod slova *m* i *u* stupovi se većinom pišu odvojeno. Doduše, i kod pisanja skupine /št/ susreće se takav grafem () , ali je on iznimno rijedak.

 /c/ - Pisanje mu kreće od prve gornje prema osnovnoj liniji, odakle se lučno vraća do prve linije te se bez podizanja pera spušta udesno duboko u donji prostor do donje linije. S donje se linije pod oštrim kutom vraća do osnovne linije. Da nema završne povratne linije pod oštrim kutom, nalikovao bi *y*.

 /č/ - S visine prve gornje linije spuštala se vertikalna crtica na osnovnu liniju, odakle se pod oštrim kutom ulijevo povlači dijagonala ponovno do visine prve gornje linije. Izgledom podsjeća na latinično *v*. Način pisanja ovoga slova ima dugu tradiciju jer se nije bitnije mijenjao njegov izgled u odnosu na srednjovjekovnu minuskulu.⁵¹ Ovo se slovo koristilo i za obilježavanje glasa /dž/.

 /š/ - Ispod tri paralelna stupa, smještena između osnovne i prve gornje linije, povlačila se horizontalna crtica koja podilazi krajnje stupove.

50 Očita je sličnost nekih slova s latiničnim slovima. Pored slova *f*, u ovu bi se skupinu moglo svrstati i slovo *m*. Ponekad je očit utjecaj latinice na kurzivnu bosanicu. Ć. TRUHELKA, "Bosančica", str. 66.

51 U diplomatskoj minuskuli ovo slovo "u potpunosti gubi svoj izvorni ćirilični oblik i postaje gotovo identičan onome latiničnoga slova *v*". K. PASKOJEVIĆ, "Paleografsko istraživanje ćirilične diplomatske minuskule", str. 37.

Očito se pisalo u četiri poteza. Međutim, povremeno se sreće i slovo ~~ia~~ koje ima nešto izraženije brzopisne osobitosti jer su se stabla pisala jednopotezno.

ℓ (*jat*) /j/ - Prvi potez počinje u visini prve gornje linije povlačenjem vertikalnoga poteza prema drugoj gornjoj crti, odakle se bez podizanja pera pravi nagli zaokret udesno koji se spušta na osnovnu liniju te s desne strane pravi mali kružić. Drugi potez predstavlja blago ukošena horizontalna crtica u visini kružića. Iako se ovo slovo koristilo i za označavanje glasovne skupine /ja/, to se u FK nikada ne događa. Označava isključivo glas /j/.

⋈ (*đerv*) /č/ i /đ/ - S visine druge gornje linije spuštala se okomita crta do prve gornje linije, odakle pravi blagi zaokret ulijevo do osnovne linije. Na mjestu zaokreta, s desne se strane spuštala kosa crta na osnov-

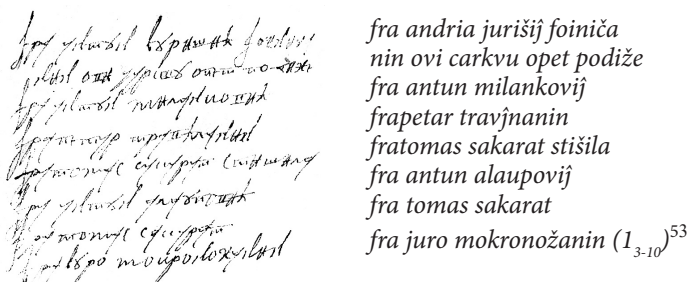
Latinica	a	b	v	g	d	e	ž	z	i	k	l	m	n	o
Bosanica														
Latinica	p	r	s	t	u	f	b	št	c	č/dž	š	j	č/d	
Bosanica														

Tablica 1. Grafijski sustav *Fojničke kronike* s obzirom na njihove ekvivalente u latinici

nu liniju. Na mjestu dodira osnovnoga stabla i kose crte, povlačila se horizontalna crtica. *Đervom* su se u kombinaciji sa slovima *π* i *η* obilježavali i palatalni glasovi /lj/ ( ) i /nj/ ( ). Riječ je o tipičnom obilježju bosanice.

U slovnom sustavu FK nije došlo do bitnije izmjene izgleda nekih slova u odnosu na njihov izgled u diplomatskoj minuskuli. U navedenu skupinu možemo ubrojiti slova za označavanje glasova /e/ (ℓ), /k/ (cc), /l/ (Λ), /o/ (o, ω), /u/ (Ϛ), /s/ (C) i /č/ (V). Gotovo su sva preostala slova doživjela izmjenu morfološke strukture u smislu njihove prilagodbe bržem pisanju što se postiže povezivanjem svih dijelova slova bez podizanja pera. Očito se ta preobrazba posljednja događala u načinu pisanja slova s paralelnim stupićima. Tako načini pisanja slova za glasove /v/, /p/, /t/ i /š/ imaju određena kolebanja, odnosno susreću se slova s višepoteznim pisanjem stupova (, , i), ali i slova kod kojih je došlo do jednopoteznog pisanja stupova (, , i). Očito su ovakva kolebanja postojala i u načinu pisanja suglasničke skupine /št/, ali kod nje preteže uporaba

slova s jednopoteznim pisanjem stupova. Tropotezni način pisanja zadržao je samo *đerv*, i što je posebno zanimljivo kod njega ne nalazimo inačice koje bi upućivale na pokušaje njegove prilagodbe kurzivu. Manje su razlike vidljive i kod pisanja nekih drugih slova, ali ne u smislu njihove transformacije prema kurzivnim oblicima, nego je očito njihovo pisanje uvjetovano udobnošću pokreta pera,⁵² odnosno paleografskim osobitostima narednoga slova. Sigurno je da sva slova svojom fizionomijom ne omogućavaju isti način povezivanja, tako da je i u navedenom kontekstu moglo doći do određenih varijacija u izgledu nekih slova. Uglavnom se može zaključiti da fojnička grafija predstavlja uznapredovali stupanj zapadno-ćirilskoga brzopisa, vjerojatno jednu od posljednjih faza koju je ovaj sustav na našem prostoru dostigao.

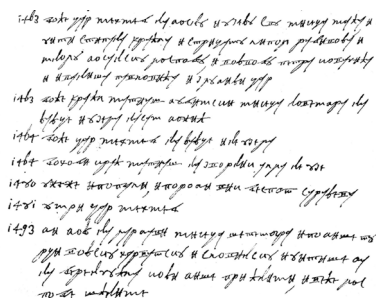
Slika 2. Izgled dijela prve stranice teksta *Fojničke kronike*

U FK nije izvršeno liniranje, tako da su na nekim stranicama redci pisani prilično ukoso. Slova su blago ukošena, a veličina linija izvan osnovnoga slovnog polja nadmašuje visinu slovnog polja. Navedeno je posebno izraženo u prvom dijelu FK koji se odnosi na dvostupačni popis franjevačkih kapitula s popisom izabраниh provincijala, definitora i gvardijana. U donji međuprostor duboko zalaze slova za glasove /f/, /a/, /r/, /g/ i /c/, a u gornji međuprostor također slovo za glas

52 Ščepkin ovo navodi kao jednu od oznaka brzopisa. V. MOŠIN, "Metodološke bilješke o tipovima pisma u ćirilici", str. 174.

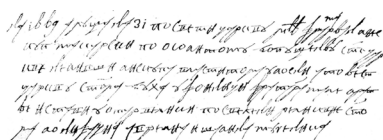
53 Bitno je naglasiti da *đerv* (Ѡ), kojega transliteriramo kao *đ*, ima glasovnu vrijednost /đ/ i /č/, a u kombinaciji sa slovima л и н glasovnu vrijednost /lj/ i /nj/. *Jat* (Ѣ) ima glasovnu vrijednost /j/, te ga stoga transliteriramo slovom *j*. U transliteraciji se vjerno držimo originala vezano za sastavljeno pisanje riječi. Budući da nema velikih slova, cijeli je tekst transliteriran malim slovima. Oznaka 1₃₋₁₀ znači da se navedeni tekst nalazi na 1. stranici u redcima od 3 do 10.

/f/, te nešto manje slova za glasove /n/, /j/ i *đ*erv. U tekstualnom dijelu FK, koji se odnosi na prikaz događaja, kao da se smanjuje veličina linija izvan osnovnoga slovnog polja, ali ista slova zalaze u gornji i donji međuprostor. Iako nisu uočljive bitnije razlike u strukturi slo-

1463 doje car mehmed nabosnu i usezu svu miseca maja i uiti stipana krajla i stricamu lipog radivoja i mnogu bosansku gospodu, i vojvodu petra kovačija i ivaniša pavlovija i zgubiji car
1463 doje krajl matiaš budimski miseca novembra na jajce iuzega nasam božij
1464 doje car mehmed na jajce ine uzega
1464 dohodi kraj matiaš na zvrnik alga ne uze
1480 užeže ipopali, iporobi vik despot sarajeva
1481 umri car mehmed
1493 bi boj na garbavi miseca šetembra ipobiše tu rci vojsku harvatsku i slovinsku iuitiše ba na derenčujla koji biše prijniji, i veće gos pode šjnome 37¹⁰⁻²⁶

Slika 3. Izgled dijela 37. stranice teksta *Fojničke kronike*

na 1669 aguššana 31 posveticarkvu gnj fra^mrjan bis kup makarski po osobitom dopuštejnu ste car kve nebivši biskupa vlastitoga bosni ato jest carkvu stoga duha u fojnici frataramale brat je istaviuotar veliki posvečeni relikvie sto ga bonifacia avrelia i šabina mučenika 47¹²⁻¹⁷

Slika 4. Izgled dijela 47. stranice teksta *Fojničke kronike*

va, očit je različit duktus nekih stranica, što daje naslutiti da je tekst pisan u različitim razdobljima. Veći dio rukopisa kao da je pisao smireniji pisar (slika 2). Na posljednje dvije stranice zamasi pera puno su slobodniji, slova postaju nešto veća, a općenito stil pisanja neuredniji (slika 3).

Spojenost slovnih oblika unutar riječ, slabo poravnavanje glavne linije, varijacija veličine slovnih polja i slovne linije unutar slovnog polja, predstavlja bitne odlike kurziva.⁵⁴ Većinu navedenih osobitosti pokazuje i rukopis FK. Da bismo ga smatrali potpuno kurzivnim rukopisom, nedostaje mu dosljedna povezanost slova, odnosno pisanje riječi bez podizanja pera. Vidljive su i takve tendencije, ali one nisu provedene do kraja. Uglavnom su povezana dva do tri slova. Gotovo

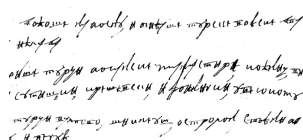
54 M. ŽAGAR, *Libro od mnozijekh razloga 1520*, str. 70-71.

ne postoji riječ u kojoj su sva slova povezana, osobito kod dužih riječi. Međutim, rijetke su riječi u kojima barem dva do tri slova unutar iste riječi nisu povezana. U paleografske se osobitosti (grafetičke i ortografske) nekoga rukopisa ubraja i sastavljeno/rastavljeno pisanje riječi, primjena pravopisnih pravila, način korištenja interpunkcijskih znakova, način pisanja brojeva i dr. Iako se kod franjevačkih pisaca 17. stoljeća već nadziru određeni pravci razvoja pravopisne norme vezano za pisanje velikoga slova, u FK ne postoji niti jedno veliko slovo. Variranje veličine slova uvjetovano je njegovim paleografskim obilježjima, a nikada njegovim položajem u rečenici, odnosno početkom rečenice. Velika slova nisu vidljiva ni kod pisanja vlastitih imenica. Iz gore navedenoga teksta (slika 3) vidljivo je da su vlastita imena *Mehmeda* (37₁₀), *Stipana* (37₁₁), *Radivoja* (37₁₁), *Matiaša* 37₁₄ i dr. pisana malim slovom. I neke druge imenice koje danas pišemo velikim slovom, upisane su malim slovom, npr. *Bosna* (37₁₀), *Jajce* (37₁₅), *Božić* (37₁₅) i dr. Za razliku od većine franjevačkih pisaca koji, uz neke iznimke, pokazuju prilično dobar osjećaj što se piše rastavljeno,⁵⁵ u FK nije u potpunosti provedeno odvojeno pisanje riječi.⁵⁶ Čitav niz riječi koje se pišu sastavljeno. Očito je naglasak igrao ključnu ulogu u sastavljenom pisanju riječi. Uglavnom se veznici, prijedlozi i zamjenice pridružuju riječi s kojom čine naglasnu cjelinu, npr. *iuzeju* 37₁₀, (i uze ju), *zgubiji* 37₁₃ (zgubi ih), *iuzeza nasam božić* 37₁₅ (i uze ga na sam Božić) itd. Nema nikakva obilježavanja u slučaju prijenosa jednoga ili više slova iste riječi u sljedeći redak. Navedeno je vidljivo u priloženom tekstu u riječima *turci* 37₂₀₋₂₁ *bana* 37₂₁₋₂₂ i *gospode* 37₂₅₋₂₆. U primjeni ovoga pravopisnog pravila FK očito pokazuje više nesustavnosti od svojih suvremenika. Iako franjevački pisci 17. stoljeća već pokušavaju na neki način obilježiti naglasak, dužinu ili kraći-

55 Matija Divković sastavljeno piše zanaglasnice, skupine (*od+s*) i sekvence *ds*. MILIVOJE MINOVIĆ, "Neka pitanja jezika u djelima fra Matije Divkovića", u: *Zbornik radova o Matiji Divkoviću*, Sarajevo, 1982., str. 100. Kod Stjepana Matijevića vlada priličan red kod rastavljenog pisanja, s tim da sastavljeno većinom piše zamjeničke i glagolske zanaglasnice, te čestice *li* i *no*. SLAVKO PAVEŠIĆ, "Jezik Stjepana Matijevića-prilog poznavanju jezika bosanskih pisaca 17. stoljeća", u: *Rasprave Instituta za jezik JAZU*, knj. 1, Zagreb, 1968., str. 388; Ivan Bandulavić najčešće uz naglašenu riječ zajedno piše negaciju zanaglasnice i prednaglasnice. DARIJA GABRIĆ-BAGARIĆ, *Jezik Ivana Bandulavića, franjevačkog pisca iz 17. vijeka*, Sarajevo, 1989., str. 38-39.

56 Navedenu je odliku bosaničnih tekstova već uočio Ivan Berčić koji navodi da "riči u rukopisnih i u tiskanih knjigah nisu svaki put odiljene". I. BERČIĆ, *Bukvar*, str. 75.

nu sloga,⁵⁷ autor FK navedenome nije poklanjao nikakvu pozornost. Ne koristi nikakve znakove za označavanje akcenta, niti označavanje dužine i kraćine sloga. Iznimno se rijetko koriste interpunkcijski znakovi.⁵⁸ Tek se ponekad koristi okomita crtica, slična današnjem zarezu (slika 5). Nema sustavnosti u pisanju zareza jer je puno više primjera bez njegove uporabe. Povremena uporaba zareza vjerojatno predstavlja utjecaj latiničkoga pravopisanja.

dojoše nabosnu, i bijaše turske vojske dva
jeset ijlada 33^{7,8}
razoriše turci bosanske manastire kojnic, vi
so'ki sutiški, kreševski, i fojnički, uvisokomu... 38^{9,10}
uzeše turci valpovo, šikleuš, ostrogon, stojni bi
ograd i pečuj 39^{2,3}

Slika 5. Primjeri teksta *Fojničke kronike* s vidljivom povremenom uporabom crtica slične zarezu

Od ostalih pravopisnih znakova susrećemo još dvotočje, točku i titlu. Navedeni se pravopisni znaci uglavnom susreću kod kraćenja pojedinih riječi. Autor FK riječi kratki kontrakcijom, suspenzijom i

57 Već je kod franjevačkih pisaca 17. stoljeća, neovisno o tomu kojim su pismom pisali, uočljivo nastojanje obilježavanja naglasnih osobitosti. Za obilježavanje kvantitete I. Bandulavić je koristio udvojene vokala i konsonante, a za naglasak znakove ´ i ` koje je upotrebljavao "mehanički, bez nekog posebnog sistema i odnosa prema stvarnom akcentu pojedine riječi." D. GABRIĆ-BAGARIĆ, *Jezik Ivana Bandulavića*, str. 47. Neki navode da Bandulavić dugi slog označava akutom, udvajanjem samoglasnika, a kratki slog udvajanjem suglasnika i gravisom. PETRA KOŠUTAR, "Dijakronijski pogled na franjevački pravopis", u: *Zbornik radova sa Znanstvenog skupa Matija Divković i kultura pisane riječi*, II., Sarajevo - Zagreb, 2017., str. 545. P. Papić udvajanjem samoglasnika i suglasnika označava krake i duge slogove. BRANKICA ČIGOJA, *Jezik Pavla Papića, bosanskog franjevca iz prve polovine XVII veka*, Beograd, 2001., str. 60. I. Ančić je za obilježavanje dugoga sloga upotrebljavao znak *h*, te znakom ´ dužinu, te znakom ` kratki slog. SVETOZAR MARKOVIĆ, *Jezik Ivana Ančića (bosanskog pisca XVII veka)*, Beograd, 1958., str. 12, 24. Također rijetko mu udvojeni vokal označava dužinu, a suglasnik kraćinu. S. MARKOVIĆ, *Jezik Ivana Ančića* str. 24, 27. Slovom *h* i udvajanjem samoglasnika dužinu sloga, te udvajanjem suglasnika kraćinu sloga bilježi i Posilović. P. KOŠUTAR, "Dijakronijski pogled na franjevački pravopis", str. 547.

58 O korištenju interpunkcijskih znakova u franjevačkoj spisateljskoj djelatnosti skoro da se nije ni pisalo. Možda i zbog toga što su se oni rijetko i nesustavno koristili. Samo smo pronašli podatak za Divkovića da se služio uobičajenim interpunkcijskim znakovima, s tim da njihova uporaba nije dosljedna. P. KOŠUTAR, "Dijakronijski pogled na franjevački pravopis", str. 545.

natpisivanjem.⁵⁹ Većinom se krati riječ *sveti* kontrakcijom, a iznad se skraćenice upisuje titla (sl. 6, primjeri 1, 2 i 3). Titla postoji i kod kraćenja riječi *gospodinu*⁶⁰ (sl. 6, pr. 4). Budući da gore navedeni primjeri kraćenja pod titlom, kao svojevršnom aureolom, predstavljaju *nomina sacra*, očito je riječ o crkvenoslavenskom nasljeđu i utjecaju latinskoga pravopisanja. Riječ *sveti* kraćena je na način da je iza slova *s* stavljena točka (sl. 6, pr. 5). Prilikom kraćenja riječi *bosanskoga*, nema nikakva znaka kraćenja (sl. 6, pr. 6). Kada se riječi skraćuju suspenzijom, na kraju se skraćene riječi stavlja dvotočje (sl. 6, pr. 7 i 8), s tim da se ponekad iznad dvotočja pojavljuje sasvim sitno upisano zadnje slovo skraćene riječi (sl. 6, pr. 9 i 10). U primjerima 11 i 12 teško bismo mogli govoriti o kraćenju natpisivanjem jer je, vjerojatno, riječ o naknadnom dodavanju slova za glas /r/, odnosno *+i duha* koji su prvotno bili izostavljeni.

Pr. 1		stoğa duba 47 ₁₅	Pr. 7		dif: 41 ₂₄
Pr. 2		stoğa franciska 47 ₂₆	Pr. 8		ogva: 41 ₂₀
Pr. 3		ste gospe 47 ₁₉	Pr. 9		con: 43 ₂
Pr. 4		gnū našemu 34 ₅	Pr. 10		prov: 46 ₈ ⁶¹
Pr. 5		s. carkva 43 ₂₂	Pr. 11		tu'ci 33 ₇
Pr. 6		na biskupa bosansk 40 ₂₈	Pr. 12		i sina ^{vi duha} + gospodina 33 ₂₄

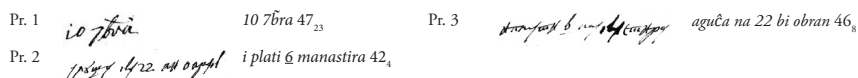
Slika 6. Primjeri pisanja kratica u *Fojničkoj kronici*

59 "Kontrakciju predstavljaju, kako i samo ime govori, stegnute riječi kojima ispada srednji dio, a zadržava se prvi i zadnji dio riječi, pri čemu su se najčešće isključivali samoglasnici." K. PASKOJEVIĆ, *Razvojni procesi diplomatske ćirilčke minuskule*, str. 78. Kod suspenzije dolazi do izostavljanja "desne strane riječi, čime se dobivalo na uštedi pismovnog prostora, a ujedno je ostavljena kratica koja se prilično lako mogla rastumačiti zbog svog prvog, korijenskog dijela." Isto, str. 79. Kod natpisivanja "izdiže se obično po jedan (najčešće srednji) suglasnik i stavlja se pod zaobljenu titlu". Isto, str. 79.

60 Kraćenje riječi je postojalo i u natpisima u kamenu u lapidarnoj bosanici. Ć. TRUHELKA tvrdi da se u bosanici krati iznimno mali broj riječi. Izdvaja oblike kraćenja riječi *bog*, *svetim*, *duhom* i *sina*. Napominje da se takvo kraćenje označavalo posebnim znakom ili crticom nad kraticom ili cirkumfleksom. Ć. TRUHELKA, "Bosančica", str. 70.

61 Puni oblik skraćenih riječi izgleda ovako: *difinitor* (12), *Ogramić* (13), *congregationa* (14) i *provincie* (15).

Na poseban se način krati naziv mjeseca *septembra* jer prvi dio kratice predstavlja broj sedam, a drugi se dio kratice upisuje latinicom (sl. 7, pr. 1). Oblika ligatura nismo zabilježili. U FK se često susreću brojevi. Navedeno je i razumljivo imajući u vidu da predstavlja takvu književnu formu koja često govori o vremenskom slijedu određenih povijesnih događanja. Brojevi se pišu punim riječima i arapskim znamenkama. Ispod arapskih znamenki ponekad se podvlači crtica (sl. 7, pr. 2) Kada arapska znamenka označava nadnevak, onda nema navedenoga podvlačenja crtice ispod brojne znamenke (sl. 7, pr. 3).

Slika 7. Primjeri pisanja brojeva u Fojničkoj kronici

Neke brojne znamenke svojim izgledom podsjećaju na neka slova bosanice. Malo slovo *i* uvijek označava tisuću, dok broj *6* prilično nalikuje *jatu*, a broj *8* identičan je načinu pisanja bosaničnog slova *u*, npr. *i 882* (1668). Brojevi se ponekad pišu i riječima, npr. *pet dana ipet noji* 45₁₈).

3. Paleografske osobitosti kao mogući pristupi utvrđivanja autorstva teksta

Usporedba paleografskih obilježja FK s grafijom drugih bosaničnih rukopisa, mogla bi biti jedna od polaznih osnova utvrđivanja, ako ne tko je, onda barem gdje je FK napisana.⁶² Berčićeva podjela zapadne ćirilice na dubrovački, bosanski i splitsko-poljički tip,⁶³ mogla bi biti dobrom podlogom za jedan ovakav pristup. Truhelka bosanicu dijeli na *manastirsku* i *begovsku*,⁶⁴ ali bi ovdje bila primjerenija usporedba s paleografskim osobitostima tekstova drugih franjevačkih pisaca, za koje pretpostavljamo da bi mogli biti suvremenici autora FK, a

62 Definirajući ciljeve latinske paleografije J. Stipišić navodi da nas ona uči ispravno čitati stare tekstove, a paleografu omogućava barem približno određivanje vremena i mjesta nastanka nekoga rukopisa. J. STIPIŠIĆ, *Pomoćne povijesne znanosti*, str. 4. Dalje navodi da paleografija "nije sama sebi svrhom. Ona pomaže povjesničaru da na temelju karakteristika pisma smjesti neki pisani dokument u određeno vrijeme i u određeni prostor". *Isto*, str. 5.

63 I. BERČIĆ, *Bukvar*, str. 70-84.

64 Ć. TRUHELKA, "Bosančica", str. 65-83.

čiji su tekstovi vjerojatno poslužili Truhelki prilikom pravljenja svoje podjele. Također smo utvrdili da je razlika fojničke, ali i grafije ovdje promatranih franjevačkih pisaca, prema *manastirskoj* bosančici izraženija u inventaru slova nego u njihovim paleografskim obilježjima.⁶⁵ Budući da FK nije mogla biti napisana prije 1669. godine, kada je datiran posljednji događaj koji opisuje, onda bi nam mogli biti relevantni franjevački pisci s kraja 17. i početka 18. stoljeća, i to samo oni čija su djela ostala u rukopisu. Vremenski su FK najbliži *Sedam trublja* fra Pavla Papića (1593.-1649.) i nešto mlađi ljetopis *Tabla od ministara* fra Andrije Šipračića (oko 1630.-poč. 18. st.). Mogle bi biti korisne usporedbe s *Ljetopisom* fra Nikole Lašvanina (oko 1703.-1750.), koji je nastao nešto kasnije.⁶⁶ Iako su često u jezikoslovnim analizama nezaobilazna djela fra Matije Divkovića, ali i nekih drugih franjevačkih pisaca (Posilović, Margitić i dr.), koji su svoja djela tiskali, u ovom je radu takva usporedba izostala jer je riječ o paleografski različitim tipovima pisma.⁶⁷

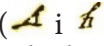

65 Truhelka u *manastirskoj bosančici* uopće na navodi slova za obilježavanje glasova /đ/, /j/, /lj/, /nj/, /f/, /č/, /dž/ i glasovne skupine /št/. Za neke od navedenih glasova donosi pojašnjenja kako su se obilježavali, ali se navedeni opisi uglavnom odnose na način njihova obilježavanja u epigrafskim natpisima, a ne u kurzivnoj bosančici. Što se tiče grafijskog inventara, bitno je napomenuti da nema omegu i da glas /k/ obilježava samo slovom **K**. Nešto izrazitiju razliku prema fojničkoj grafiji imaju slova **L** /c/, **M** /i/ i **N** /n/. Bitno je napomenuti da su Truhelkina slova tipska, odnosno teško bismo mogli reći da predstavljaju vjernu presliku grafije bilo kojega rukopisa. Za glas /đ/ navodi da se obilježavao s *id* i *d*, ako je u etimologiji glasa skupina /dj/, za glas /dž/ da nema u pismu posebna znaka, za glasovnu skupinu /št/ da je u narodnom jeziku nepoznat. Za glasove /lj/ i /nj/ navodi da se u novijim tekstovima, posebno u fratarskim kronikama, ispred *l* i *n* piše *đerv*, odnosno prema talijanskom utjecaju ispred *l* i *n* slovo *g*. Također za bosanicu navodi da nema znaka za glas /f/. Č. TRUHELKA, "Bosančica", str. 65-83.

66 Opširnije o životu i spisateljskom radu navedenih franjevaca vidi: IVO PRANJKOVIĆ (prir.), *Hrvatska književnost Bosne i Hercegovine od XIV. do sredine XVIII. stoljeća*, Sarajevo, 2005.

67 V. Mošin knjiški tip pisma na području zapadne ćirilice novovjekog razdoblja, pa samim tim i grafiju Divkovićevih tiskanih dijela, označava *poluustavom*, dok pismo kancelarijskih akata i privatne prepiske smatra različitim tipovima brzopisa. V. MOŠIN, "Metodološke bilješke o tipovima pisma u ćirilici", str. 178. T. Raukar za Divkovićev tip bosanice koristi termin *bosančica tiskanih knjiga*. T. RAUKAR, "O nekim problemima razvitka ćirilske minuskule", str. 493. Vjerojatno bi se istim pojmom mogla označiti slova Posilovićevih i Margitićevih tiskanih dijela.

3.1. Berčićevi bosanični tipovi u odnosu na fojničku grafiju

Berčić u bosanskom tipu za glas /a/ navodi slova *ǎ ǎǎǎ*, u dubrovačkom *ǎǎǎ*, a u splitsko-poljičkom *ǎǎǎǎǎ*. Sličnost navedenih slova s fojničkim *ǎ* leži u postojanju središnjeg stabla, ali su u odnosu na pojedina Berčićeva slova vidljive razlike u stupnju nagiba središnjega stabla, ali i obliku i smještaju kružića s lijeve strane središnjega stabla. Slično fojničkom slovu *ǎ* /b/, gotovo sva slova Berčićevih tipova u obilježavanju glasa /b/ imaju kružić. Bosanski tip ima slova *ǎ ǎǎǎǎ*, dubrovački *ǎǎ*, a splitsko-poljički *ǎ ǎǎ ǎǎ*. Bez obzira na postojanje kružića, svi se oni prilično razlikuju u odnosu na fojničko slovo. Razlika je vidljiva, kako u veličini i položaju spomenutoga kružića, tako i u potezu koji se dodavao kružiću. Za pretpostaviti je razliku u odnosu na fojničko slovo u smještaju slova u četverolinijskom prostoru jer je izgledno da su neka Berčićeva slova probijala prvu gornju liniju. Možda je najizraženija razlika između fojničkoga i Berčićevih slova u redosljedju pisanja. Dok kod Berčićevih tipova pisanje kružića predstavlja završni potez kojemu prethodi pisanje stupa na čiju se desnu stranu dodaje polukrug, u FK se najprije formira krug, a potom se s desne strane dodaje kvačica. Fojničko *ǎ* posebno veliku razliku pokazuje prema splitsko-poljičkom slovu *ǎ*. Fojničko slovo *ǎ* /v/ slično je bosanskom *ǎ* i splitsko-poljičkom *ǎ*, s jasno izraženim podilaženjem i nadilaženjem horizontalnih crtica ispod i iznad stupova. Nešto su izraženije razlike prema bosanskim *ǎ ǎǎ*. Budući da FK ima i slovo s izraženijim obilježjem kurzivnosti (*ǎ*), vidljiva je njegova sličnost sa splitsko-poljičkim *ǎ ǎ*, posebno ovim posljednjim. U dubrovačkom se tipu pojavljuju tzv. kvadratični *ǎ ǎ*, s očitim razlikama prema fojničkom slovu. Fojničko se slovo *ǎ* /g/ prilično razlikuje od slova svih Berčićevih tipova. Dubrovačko slovo *ǎ* nalikuje oblicima ovoga slova u diplomatskoj minuskuli. Kod preostala dva Berčićeva tipa nešto je izraženija kurzivnost slova. U bosanskom tipu susrećemo slova *ǎ ǎǎǎ*, a splitsko-poljičkom *ǎ ǎǎ ǎ*. Prvo slovo iz bosanskog tipa dosta nalikuje dubrovačkom slovu. Sličnost se fojničkoga slova s bosanskim i splitsko-poljičkim tek djelomično ogleda u postojanju valovitog poteza koji se s desne strane produžava na središnjoj glavnoj crti. Međutim, očita je razlika u broju poteza kojim se pisao, jer fojničko slovo ima dvije središnje kose linije u donjem međuprostoru, dok je u svim Berčićevim tipovima uvijek samo jedna središnja kosa crta. Fojničko se slovo *ǎ* /d/ prilično razlikuje od bosanskih *ǎǎǎǎ* i dubrovačkih *ǎ ǎǎ*. Vidljive su bitne razlike i prema većini splitsko-poljičkih slova *ǎ ǎǎǎǎ*. Možda bismo mogli izdvojiti dva posljed-

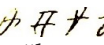

nja splitsko-poljička slova () jer se slična slova povremeno sreću i u FK (). Splitsko-poljičkom i fojničkom djelomično nalikuje dubrovačko . Fojničko slovo za glas /e/, zbog postojanja lučnog poteza, otvorenog s lijeve strane, čiju sredinu presijeca vodoravna crtica, nalikuje većini slova Berčićevih tipova. Lako su uočljive sličnosti bosanskoga , dubrovačkoga i splitsko-poljičkoga s fojničkim slovom . Svi navedeni Berčićevi tipovi imaju i neka druga slova koja se mogu ponešto razlikovati. Tako u bosanskom imamo slova , u dubrovačkome i splitsko-poljičkom . Očite su kod njih određene razlike u prostornom smještaju, tj. izduženosti slova, stupnju zaokruženosti luka i položaja poprečne horizontalne crtice.⁶⁸ Fojničko slovo /ž/ zbog postojanja dva polukružna, suprotno okrenuta luka, koje sredinom presijeca vodoravna crtica, nalikuje splitsko-poljičkim . Slično je i bosanskom , ali je kod njega nešto izraženiji razmak između lukova. Navedena dva Berčićeva tipa imaju i još neka druga slova. Od fojničkoga se slova prilično razlikuju splitsko-poljički zbog postojanja petlje, ali i nepostojanja suprotno okrenutih lukova, ali i bosansko . Prilične su razlike i prema oba dubrovačka slova jer se kod njih na mjestu dodira ukrštenih linija, odnosno dodira lukova, povlači okomita crta.⁷⁰ Fojničko /z/ prilično je slično svim bosanskim , odnosno dubrovačkom slovu . Sličnost pokazuje i prema splitsko-poljičkom . Međutim, splitsko-poljičko ima i još priličan broj slova , pri čemu posebnu razliku pokazuje pretposljednje slovo,⁷¹ s tim da je za većinu njih pretpostaviti da zalaze u donji međuprostor, što se kod fojničkoga slova nikada ne događa. Bitne su razlike fojničkoga slova /i/ prema slovima bosanskog i dubrovačkog tipa. Dubrovačko slovo ima dvije vertikalne paralelne crte između osnovne i prve gornje linije, koje su spojene kosom poprečnom cr-

68 Izduženi oblik ovoga slova, koji je prepoznatljiv u sva tri Berčićeva tipa, posebno je prisutan na zapadu. PETAR ĐORĐIĆ, *Istorija srpske ćirilice - paleografsko-filološki prilozi*, Beograd, 1971., str. 177.

69 Slično se slovo pojavljuje u grafiji akata. P. ĐORĐIĆ, *Istorija srpske ćirilice*, str. 173.

70 Vidljiva je sličnost lapidarnih i kurzivnih oblika u načinu obilježavanja ovoga slova jer se u lapidarnoj ćirilici susreće većinu gore navedenih slova. Č. TRUHELKA, "Bosančica", str. 70. Pojava je uspravnog središnjeg poteza vidljiva u *poluustavu* većine dubrovačkih pisara. P. ĐORĐIĆ, *Istorija srpske ćirilice*, str. 173.

71 Ovakvo se slovo često susreće u srednjovjekovnim poveljama pisanim diplomatskom minuskulom. Neki dosta nalikuju i lapidarnim oblicima. Č. TRUHELKA, "Bosančica", str. 70.

tom. Slična su mu bosanska slova , ali je različit smjer pružanja poprečne crte koja spaja vertikalne, a u prvom slovu imamo horizontalnu crticu između vertikalnih lukova. Splitsko-poljički tip ima čitav niz različitih slova, i to . Posljednja dva slova pokazuju određenu sličnost s fojničkim slovom zbog spajanja vartikalnih stabala u visini osnovne linije i postojanja horizontalne crte koja sredinom presijeca vertikalne stupove,⁷² ali i očitog jednopo-teznog pisanja stupova. Sva tri Berčićeva tipa kod obilježavanja glasa /k/ imaju slova s dva sukcesivna luka. Bosanski tip ima , dubrovački , a splitsko-poljički te je očita njihova sličnost s fojničkim slovom . Možda je najizraženija sličnost s splitsko-poljičkim slovom zbog većeg stupnja zaokruženosti lukova. Berčićevi tipovi imaju i slova koja pokazuju tendenciju obilježavanja glasa /k/ jednom okomitom i jednom polukružnom crtom. U bosanskom tipu imamo , u dubrovačkom , a u splitsko-poljičkom . Međutim, ni u jednom tipu nije došlo do dodira okomite i polukružne crte, kako je to vidljivo u fojničkom . Vidljiva je sličnost dubrovačkog koji ima okomitu liniju na koju se s desne strane naslanja luk. Najizraženije su sličnosti fojničkoga /l/ sa splitsko-poljičkim zbog postojanja dviju kosih crta koje se dodiruju u visini prve gornje linije. Ostali Berčićevi tipovi također imaju crte koje se dodiruju u visini prve gornje linije, ali je jedna od crta okomita. Tako u dubrovačkom tipu imamo , u bosanskom te u splitsko-poljičkom . Splitsko-poljički ima i slovo u kojemu se kose crte uopće ne dodiruju u visini prve gornje linije . Sličnost se fojničkoga slova /m/ s bosanskim i splitsko-poljičkim ogleda u postojanju prepoznatljivih nožica između osnovne i prve gornje linije. Međutim, u odnosu na bosansko i splitsko-poljičko , fojničko slovo ima jednu nožicu više, a pokazuje i viši stupanj kurzivnosti. Bosanska i splitsko-poljička slova slična su slovima iz srednjovjekovnih povelja koje su pisane poluustavom ili diplomatskom minuskulom. Posebno je izražena razlika prema dubrovačkim koji se potpuno razlikuju od fojničkoga slova. Prilične su razlike fojničkoga slova /n/ prema svim Berčićevim slovima. Bosanski tip ima slova , a splitsko-poljički . Nijedno od navedenih slova nema petlju na desnom stablu koja bi išla od osnovne duboko u gornji međuprostor. Dubrovačko je posebno različito prema fojničkom slovu. Slično

72 Vodoravna poprečna crta predstavlja obilježje zapadnoga tipa, dok se kosa crta susreće na istoku. P. ĐORĐIĆ, *Istorija srpske ćirilice*, str. 177.

fojničkome slovu **o** svi Berčićevi tipovi za obilježavanje glasa /o/ koriste slovo slično današnjem latiničnom slovu *o*. U bosanskom susrećemo slova **o** **o**, u dubrovačkom **o** **o** te u splitsko-poljičkom **o** **o** **o**. Za obilježavanja glasa /o/ koristila se i omega. Omegu imaju i Berčićevi tipovi, i to bosanski **ω**, dubrovački **ω** **ω** i splitsko-poljički **ω** **ω**. Najizrazitija je razlika fojničkoga **ω** prema bosanskom tipu zbog postojanja ukošene *omege* i *omege* s petljom. Dodatni je potez na *omegi* vidljiv i u jednom splitsko-poljičkom slovu. Svi Berčićevi tipovi glas /p/ obilježavaju s dva stupića, iznad kojih u visini prve gornje linije ide horizontalna crta. U svim su tipovima vidljive određene varijacije u smislu odnosa okomitih i položaja horizontalne crte. Za razliku od fojničkoga slova **π**, horizontalna crta većinom dodiruje stupiće i ne prelazi ih u tolikom razmjeru kao u fojničkom slučaju. Primjerice u dubrovačkom slovu **π** horizontalna crta teško je vidljiva i uopće ne prelazi stupiće, a u **π** desni stupić nije vertikaln, više je lučnog oblika. Splitsko-poljička slova nešto su ukošena. Kod slova **π** **π** poprečna linija dodiruje stupove, a kod **π** izrazito je malo nadilaženje horizontalne crtice iznad stupova, ali bez dodirivanja horizontalne crte i stupova. Splitsko-poljičkim slovima slični su bosanski **π** **π**, ali bosanski tip ima i ukošeno slovo **π**. Fojničko, manje zastupljeno **π**, pokazuje razvojnu tendenciju prema kurzivu, dok se navedeno ne primjećuje kod Berčićevih tipova. Kod obilježavanja glasa /r/ svi Berčićevi tipovi imaju prepoznatljivu zatvorenu petlju s desne strane središnjeg okomitog stabla. Razlika je u odnosu na fojničko slovo **r** u smjeru središnjeg stabla. U dubrovačkome **r** središnje je stablo blago polukružno, otvoreno s desne strane. Bosanska slova **r** **r** imaju prilično izražen polukrug s desne strane, dok kod slova **r** nema polukruga i smjer nagiba središnjeg stabla. U splitsko-poljičkim **r** **r** **r** je vidljivo da većinom imaju različit smjer ukošenosti središnjega stabla u odnosu na fojničko slovo. Čini nam se da je fojničkom slovu najbliži splitsko-poljičko slovo **r** koji se očito pisao jednopotezno. Sličnost je vidljiva i u smjeru nagiba središnjeg stabla i postojanju dvije okomite crte, koje su u bosanskom tipu, doduše, nešto razdvojenije, te podsjećaju na slovo *v*. Fojničkom **r** /s/ prilično su slična sva Berčićeva slova jer imaju polukrug okrenut udesno. Dok dubrovačka slova imaju blagi polukrug **r** **r**, on je dosta izraženiji u bosanskim **r** **r**, odnosno splitsko-poljičkim slovima **r** **r** **r**. Sva tri Berčićeva slova za glas /t/ imaju tri stupa na osnovnoj liniji, iznad kojih se povlači vodoravna crta. Fojničko slovo **π** nalikuje splitsko-poljičkim **π** **π**, dubrovačkom **π** i bosanskom **π**. Međutim, razliku prema fojničkom tipu poka-

zuje bosanski zbog postojanja ukošenoga $\mathbb{E}$, te dubrovački koji ima majuskulno $\mathcal{T}$ kod kojega ne dolazi do spuštavanja bočnih stupova na osnovnu liniju. Razlike su još izraženije prema fojničkom kurzivnom $\mathcal{aa}$. Kao i u fojničkoj grafiji, svi Berčićevi tipovi imaju tzv. ligaturno u . Slični su fojnički $\mathcal{u}$, dubrovački $\mathcal{u}$ $\mathcal{u}$ i splitsko-poljički $\mathcal{u}$ $\mathcal{u}$. Iako bosanski tip ima slovo $\mathcal{u}$, u njemu se pojavljuju i slova o z b , koji su razlikuju od fojničkoga slova. Očita je razlika fojničkoga slova $\mathcal{f}$ prema bosanskom $\mathcal{f}$ i dubrovačkom $\mathcal{f}$ koji između osnovne i prve gornje linije imaju kružić, s tim da je on u dubrovačkom tipu otvoren s gornje strane. Zbog postojanja središnjega stabla i poprečne crte koja ga presijeca, nešto je veća sličnost fojničkoga slova $\mathcal{f}$ prema splitsko-poljičkim $\mathcal{f}$ $\mathcal{f}$ $\mathcal{f}$. Međutim i ovdje su uočljive bitne razlike. Kod sva tri bosanska slova vidljivo je postojanje dvije poprečne crte te u jednom slučaju postojanje petlje iznad osnovne linije, dok se kod fojničkoga slova pojavljuje samo jedna poprečna crta i petlja ispod osnovne crte s lijeve strane. Zbog postojanja ukrštenih kosih crtica kod obilježavanja glasa /h/, bosanski $\mathcal{x}$ $\mathcal{x}$ i dubrovački $\mathcal{x}$ $\mathcal{x}$ pokazuju sličnost prema fojničkom slovu $\mathcal{x}$. Očita je razlika navedenih slova prema splitsko-poljičkim $\mathcal{x}$ $\mathcal{x}$ $\mathcal{x}$. Posebno su zanimljiva slova $\mathcal{y}$ $\mathcal{y}$ kod kojih lijeva crtica ne presijeca desnu.⁷³ Iako neki uočavaju sužen prostor uporabe slova za skupinu /št/,⁷⁴ Berčić donosi načine njegova pisanja u sva tri svoja tipa. Fojničko slovo $\mathcal{y}$ razlikuje se od Berčićevih slova u načinu pisanja dodatnog poteza koji ide ispod osnovne linije. U dubrovačkom slovu $\mathcal{y}$ dolazi do produžetka središnjeg stupa u donji međuprostor, a sličan je način pisanja i bosanskoga slova $\mathcal{y}$. Iako je kod splitsko-poljičkih slova $\mathcal{y}$ $\mathcal{y}$ vidljivo produžavanje središnjeg stupa u donji međuprostor, sličnost s fojničkim slovom proizilazi u postojanju petlje, koja može biti s lijeve i desne strane. Međutim, i ovdje je vidljiv bitno različit položaj petlje u odnosu na fojničko slovo. Bitno je ukazati i na povremenu pojavu slova $\mathcal{z}$ u FK koje ima manje izražena obilježja kurziva. Pokazuje sličnost prema splitsko-poljičkim slovima. Sličnost fojničkoga $\mathcal{z}$ /c/ i Berčićevih proizlazi iz postojanja račve, odnosno njihove sličnosti ipsilonu. Postojanje ipsilona najizraženije je u dubrovačkim slovima $\mathcal{y}$ $\mathcal{y}$ i splitsko-poljičkim $\mathcal{y}$ $\mathcal{y}$ $\mathcal{y}$ $\mathcal{y}$ $\mathcal{y}$. U bosanskome imamo slova $\mathcal{z}$ $\mathcal{z}$ od kojih prvi nalikuje današnjem ćirilichnom slovu za glas /c/, a drugi

73 Slično se slovo susreće u Poljicama od 16. stoljeća, ali i u bosanskim srednjovjekovnim poveljama. P. ĐORĐIĆ, *Istorija srpske ćirilice*, str. 178.

74 Slovo za glasovnu skupinu /št/ dobro se očuvao samo u Poljicama, rjeđe u Bosni, a nikako u Hrvatskoj. P. ĐORĐIĆ, *Istorija srpske ćirilice*, str. 178.

slovu y. U odnosu na sva Berčićeva slova fojničko je slovo imalo jedan potez više jer kod njega dolazi do vraćanja poteza pod ostrim kutom bez podizanja pera iz donjega međuprostora prema osnovnoj liniji. Navedeni potez nema nijedan Berčićev tip. Sva tri Berčićeva tipa imaju slovo /č/ koji se piše s dvije dijagonale koje se dodiruju na osnovnoj liniji. Sličnost je fojničkoga posebno vidljiva s dubrovačkim . I kod drugih je Berčićevih tipova vidljivo postojanje dvije kose crte koje se dodiruju na osnovnoj liniji, ali kose crte često imaju blago zaobljenje na vrhu jedne ili obje kose crte. U dubrovačkom tipu susrećemo još te u bosanskom koji uvijek imaju zaobljenja u visini prve gornje linije na obje kose crte. Nešto je šarolikije stanje u splitsko-poljičkom tipu koji ima slova   . Izgledom se izdvaja splitsko-poljičko koji nalikuje današnjemu ćiriličnomu slovu za glas /č/.⁷⁵ U obilježavanju glasa /š/ kod Berčićeva dubrovačkog i splitsko-poljičkog vidljivo je spuštanje tri stupa na osnovnu liniju te su time prilično slični fojničkom slovu. Stoga između fojničkoga   i dubrovačkog i splitsko-poljičkih   nema većih razlika. Najizraženija je razlika u činjenici da u fojničkom slovu horizontalna crtica nadilazi krajnje stupove, što u Berčićevim tipovima nije toliko izraženo. Razlike su još izraženije ako se ima u vidu da se u FK povremeno pojavljuje i slovo . Posebnu razliku prema fojničkom slovu pokazuje ukošeno koje se pojavljuje u bosanskom tipu. Iako ga neki autori pronalaze u dubrovačkim dokumentima, Berčićev dubrovački tip nema *đerva*.⁷⁶ Kod preostala je dva tipa, zbog specifične morfologije *đerva*, prepoznatljiva njegova sličnost s fojničkim slovom . Navedeno je posebno vidljivo kod splitsko-poljičkoga slova . I preostala tri splitsko-poljička slova   nalikuju fojničkome, ali je vidljivo da na središnjem stablu nemaju račvu, a kod posljednjeg umjesto središnjeg stabla, vidljiva je petlja. Nešto je različit i položaj vodoravne crtice koja presijeca središnje stablo. Razlike su malo izraženije u bosanskim slovima   . One su posebno izražene u načinu pisanja slova i . Sličnost se fojnič-

75 Na zapadnom je području do kraja ostalo u uporabi brzopisno slovo s dvije kose crte. P. ĐORĐIĆ, *Istorija srpske ćirilice*, str. 178.

76 T. Raukar spominje dokumente Dubrovačke Republike pisane turskim feudalcima u kojima se navodi uporaba *đerva*, odnosno njegovo kombiniranje sa slovom *l* i *n* u označavanju palatalnih glasova /lj/ i /nj/, te zaključuje da je navedeni način obilježavanja palatalnih glasova "bio prošireniji, nego što se misli, pa se osim u bosansko-hercegovačkoj i dalmatinskoj bosančici upotrebljavao i u dubrovačkoj". T. RAUKAR, "O nekim problemima razvitka ćirilske minuskule", str. 496.

obilježavanja glasova /i/ , /n/ i /f/ . Fojnička grafija ima izrazitije razlike u odnosu na splitsko-poljički tip u načinu obilježavanja glasova /n/ i /h/ . Iako je neznan broj razlika bosanskoga i splitsko-poljičkoga tipa prema fojničkoj grafiji, ipak je nešto sličnija splitsko-poljičkoj. Ovo se ne odražava samo u sličnosti nekih slova, nego i u činjenici da splitsko-poljički tip ima najviše slova koja pokazuju odlike kurziva. Stoga bi mjesto nastanka FK moglo biti negdje na splitsko-poljičkom području ili u najmanju ruku negdje na graničnom području između Dalmacije i Bosne. Na splitsko-poljički tip upućuje i način pisanja slova za glas /j/ za koji se koristi *jat*, a za koji neki navode da je njegova dosljedna uporaba očuvana samo u Poljicama i uopće u Dalmaciji.⁷⁷ Između fojničke grafije i većine slova svih Berčićevih tipova nema većih razlika. Sličnosti se manifestiraju u postojanju prepoznatljive strukture slova, tako da bi za način pisanja glasova /a/, /b/, /v/, /g/, /d/ /e/, /ž/, /z/ /k/, /l/, /o/, /p/, /r/, /s/, /t/, /u/, /št/, /č/ i /jat/ teško mogli jednoznačno odrediti da su sličniji jednome ili drugome tipu. Takve su podjele posebno otežane zbog činjenice da se u svakom od Berčićevih tipova često nalazi po nekoliko slova, od kojih barem jedan nešto izraženije nalikuje fojničkomu slovu.

3.2. Fojnička grafija u odnosu na grafiju nekih franjevačkih pisaca⁷⁸

Fojničko slovo za glas /a/ sličan je Šipračićevu i Lašvaninovu zbog postojanja kosoga stabla s čije se lijeve strane nazire kružić. Papićevo ima vertikalno stablo koji se u donjem međuprostoru produžava ulijevo. Fojničko slovo /b/ slično je Lašvaninovu , Šipračićevu i Papićevu . U Papićevu /v/ horizontalne linije ne podilaze vertikalne stupiće, kako je to vidljivo u fojničkom slovu , Šipračićevu i Lašvaninovu . Nijedan franjevački pisac nema slova koje bi išlo prema povezanom pisanju stupića. Fojničko /g/ slično je Šipračićevu i Lašvaninovu , dok određene razlike pokazuje prema Papićevu zbog horizontalnog produžetka

77 P. ĐORĐIĆ, *Istorija srpske ćirilice*, str. 179.

78 Iako bi bilo očekivano uspoređivanje fojničke grafije s Truhelkinom *manastirskom* bosanicom, od navedenoga se odustalo. Jedan od osnovnih razloga je taj što Truhelkina podjela ne polazi od područnog raslojavanja, nego kulturnog ozračja u kome se pismo koristilo. Vrše se usporedbe s grafijom franjevačkih pisaca za koje pretpostavljamo da bi mogli biti suvremenici autora FK.

po osnovnoj liniji. Sva tri franjevca obilježavaju glas /d/ slovima koja na osnovnoj liniji imaju kut kojega presijeca mala crtica. Papićevo i Šipračićevo nemaju prvi potez koji pravi oštri kut i u gornjem međuprostoru, a što je posebno izraženo u fojničkom slovu . Postojanje navedenoga poteza nazire se u Lašvaninovu , ali kod njega se pojavljuje petlja, a ne oštri kut u gornjem međuprostoru. Slično slovo s petljom ponekad se pojavljuje i u FK (). Lučnim potezom kojega sredinom presijeca vodoravna crta obilježavao se glas /e/ u FK i kod franjevačkih pisaca. Međutim, primjetne su manje razlike u odnosu na fojničko slovo . Papić ima , Šipračić te Lašvanin . Čini se da fojničko slovo ima najviše sličnosti s Papićem jer u Šipračića nema jasnoga dodirivanja luka i poprječnoga poteza, a u Lašvanina luk uopće nije izražen. Papićevo slovo /ž/ podsjeća na *x*, dok su Šipračićevo , Lašvaninovo i fojničko prilično slični, odnosno sastoje se od dva suprotno okrenuta luka koje sredinom presijeca horizontalna crtica. Fojničko slovo /z/ slično je Papićevu , Šipračićevu i Lašvaninovu . Sva tri franjevačka pisca u odnosu na fojničko imaju različito slovo za označavanje glasa /i/. U odnosu na fojničko kod Papića () i Lašvana () stupovi nisu povezani na osnovnoj liniji. Svi franjevački pisci glas /k/ pišu sukcesivnim *cc*. Međutim, Šipračić i Lašvanin, isto kao i FK, glas /k/ obilježavaju i slovom koje nalikuje današnjem slovu *k*, dok takvo slovo ne postoji u Papića. Franjevački pisci obilježavaju glas /l/ s dvije crtice smještene između osnovne i prve gornje linije. Međutim, samo su kod Papića to dvije kose crtice . Šipračićevo i Lašvaninovo nemaju s lijeve strane kosu, nego okomitu crticu. Lašvaninovo slično je fojničkom . Papićevo i Šipračićevo podsjećaju na lapidarno i imaju jednu nožicu manje u odnosu na fojničko i Lašvaninovo slovo. U obilježavanju glasa /n/ fojničko slovo nalikuje, Šipračićevu i Lašvaninovu . Razlike su nešto izraženije prema Papićevu zbog nepostojanja petlje na desnom stablu. Za razliku od svih Berčićevih tipova ovdje je vidljivo postojanje produženoga desnog stabla duboko u gornji međuprostor kod sva tri franjevačka pisca. FK, Šipračić i Lašvanin glas /o/ obilježavaju kružićem i omegom, dok Papić ima samo omegu . Lašvaninova omega ima prilično zanimljiv oblik. Moguće je pretpostaviti da uopće nije riječ o omegi, nego stiliziranom slovu za glas /o/. S dva uspravna stupića, iznad kojih se nalazi poprječna crtica u visini prve gornje linije, obilježavao se glas /p/ u FK (). Slično slovo imaju Lašvanin () i Šipračić () jer im poprječna crta nadilazi stupiće. Nešto je različito Papićevo slovo jer mu poprječna crta jedva nadilazi stupiće.

Različit prostorni raspored osnovnih linija Papić ima i u obilježavanju glasa /r/. On ima slovo , dok su Šipračićevo i Lašvaninovo prilično slični fojničkomu slovu . Kod sva tri franjevca glas /s/ obilježavaju sličnim slovom kao u FK (). Papić ima slovo , Šipračić i Lašvanin . Fojničko slovo za glas /t/ sastojao se od tri stabla koje nadilazi horizontalna crtica. Ona u Papićevu slovu ne nadilazi krajnje stupove, dok su Šipračićev i Lašvaninov prilično slični fojničkom slovu . Međutim, čini se da Lašvaninovo slovo nema horizontalnu crtu, nego je pisano jednopotezno. Jednopotezno pisanje stupiće povremeno se sreće i u FK (), ali se horizontalna crtica iznad stupića pisala u posebnom potezu. Papićevo , Šipračićevo i Lašvaninovo se bitnije ne razlikuje od fojničkoga slova /u/. Izrazitije su razlike kod slova za obilježavanje glasa /f/ jer Papić ima slovo , dok su Šipračićevo i Lašvaninovo ipak nešto sličniji fojničkom slovu . U svima njima vidljiva je sličnost s latiničnim *f*, dok se to ne može reći za Papićevo slovo. Šipračić u odnosu na fojničku, te Papićevu i Lašvaninovu grafiju, pokazuje razliku samo u načinu obilježavanja glasa /h/. Iako je u njegovu vidljivo križanje dvije linije, ipak je položaj navedenih linija različit u odnosu na fojničko , ali i Lašvaninovo slovo . Papićevo doduše ima križanje kosih crtica, ali je vidljivo produžavanje jedne kose crtice po osnovnoj liniji. Navedeno može predstavljati i individualnu osobitost njegova rukopisa jer su slični produžeci po osnovnoj liniji vidljivi kod pisanja slova za glas /a/ i /g/. Prostorni je raspored poteza koji ide ispod osnovne linije vidljiv i u načinu obilježavanja glasovne skupine /št/ jer se Papićevo razlikuje od Šipračićeva i Lašvaninova ali i od fojničkoga slova . Svima je njima zajedničko postojanje dodatnog poteza u donjem međuprostoru, ali fojničko, Šipračićevo i Lašvaninovo slovo imaju petlju, dok u Papića nema petlje, a različit je i njezin smjer u donjem međuprostoru. Fojničko slovo /c/ ima elemente ipsilona. Račva s desne strane središnjeg stabla vidljiva je u Papićevu i Šipračićevu . Očite su razlike fojničkog slova u odnosu na slova spomenuta dva franjevca zbog postojanja povratnog poteza pod oštrim kutom iz donjeg međuprostora. Lašvaninovo slovo ima račvu i sličan potez iz donjeg međuprostora, ali on nikada nije pod oštrim kutom. Fojničko slovo /č/ malo se razlikuje od Papićeva , Šipračićeva i Lašvaninova . Kod Šipračićeva i Lašvaninova slova došlo je nešto naviše do dodirivanja kosih crta. Usporedimo li fojničko slovo za glas /š/ () s Papićevim , Šipračićevim i Lašvaninovim , najveća sličnost s Lašvaninovim slovom zbog postojanja jasno vidljive horizontalne crtice koja u visini osnovne li-

nije podilazi krajnje stupove. Lašvanin u odnosu na fojničku grafiju i grafiju druga dva franjevačka pisca pokazuje u činjenici da nema posebnoga slova za obilježavanje glasa /j/, nego ga obilježava istim slovom kojim obilježava i glas /i/ (i). Fojničko j ima neke sličnosti s Papićevim j i Šipračićevim j. Fojničkom j najbliži je Papićev j jer se kod Šipračićeva j i Lašvaninova j središnje stablo završava lukom s desne strane. Kod Lašvanina je puno izraženiji. Očite su razlike i u načinu pisanja račve, koja se u Lašvanina i Šipračića pisala na način da se na stablo s desne strane dodavala mala kosa crta.

U načinu obilježavanja nekih glasova gotovo da nisu vidljive bitnije razlike između fojničke i grafije ovdje promatranih franjevačkih pisaca. U navedenu bismo skupinu mogli svrstati slova za glasove /č/, /l/, /s/ i /u/. Neka slova pokazuju izrazito male razlike. Stoga nije sigurno jesu li navedene razlike rezultat rukopisnih osobitosti nekog pojedinca ili predstavljaju stvarne razlike u morfologiji slova. U navedenu bismo skupinu mogli uvrstiti slova za glasove /a/, /e/, /p/, /š/, /t/, /b/, /đ/, /c/ i /d/. Franjevački pisci kod obilježavanja manjeg broja glasova imaju značajnije razlike u odnosu na fojničku grafiju. Navedene su razlike najizraženije kod Papića koji ima prilično različita slova za obilježavanje glasova /g/ g, /ž/ z, /m/ m, /n/ n, /r/ r, /f/ f / št/ s. Šipračić u odnosu na fojničku grafiju, pokazuje razliku samo

	a	b	v	g	d	e	ž	z	i	k	l	m	n	o
FK														
PP														
AŠ														
NL														
	p	r	s	t	u	f	h	št	c	č/dž	š	j	č/d	
FK														
PP														
AŠ														
NL														

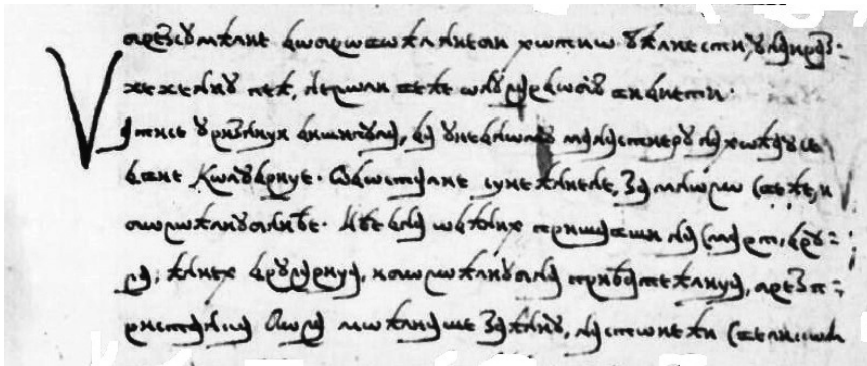
Tablica 2. Pregled fojničke grafije (FK) u odnosu na grafiju fra Pavla Papića (PP), fra Andrije Šipračića (AŠ) i fra Nikole Lašvanina (NL)

u načinu obilježavanja glasova /h/ h i /m/ m. Lašvanin nema izrazitijih razlika u smislu paleografskih osobitosti slova, ali ima razliku u načinu obilježavanja glasa /j/. Dok Papić i Šipračić koriste jat, Lašvanin glas /j/ obilježava istim slovom kao i glas /i/. Sva tri pisca imaju različito slovo za označavanje glasa /i/ u odnosu na fojničku grafiju.

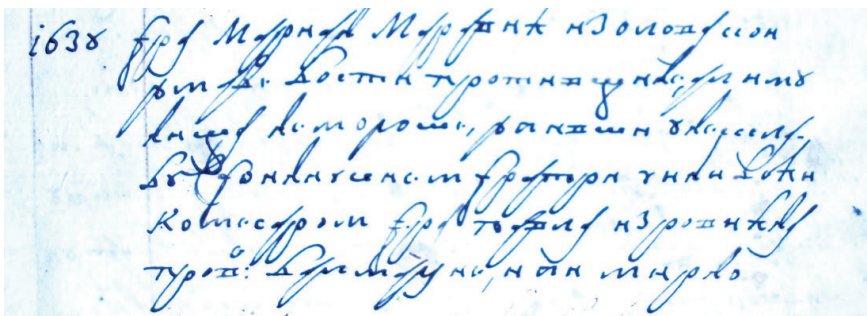
Budući da nam je prilikom ove analize bilo dostupno nekoliko stranica Papićeva, Šipračićeva i Lašvaninova rukopisa, uzeli smo u obzir i opći raspored slova i izgled teksta navedenih franjevačkih pisaca u odnosu na duktus FK. Promatrano u cjelini vidljivo je da kod svih obje linije probijaju slova za obilježavanje glasova /a/ i /f/, gornju crtu slova za obilježavanje glasova /d/, /j/, /u/, /z/, /n/ i /ć/. Određene razlike postoje u prostornom smještaju slova za obilježavanje glasova /m/, /s/ i /k/ jer kod nekih probijaju gornji prostor, dok je ostala slova kod svih pisaca moguće smjestiti između osnovne i prve gornje crte.⁷⁹ Primjećujemo da je Papićev duktus najuredniji i najujednačeniji od svih ovdje promatranih rukopisa (slika 9). Piše prilično sitnim rukopisom, ravnomjerno s istim razmacima u retku, koji gotovo da su linirani. Nema oscilacija u veličini slova, koja svojom urednošću i jednostavnošću podsjećaju na diplomatsku minuskulu nekih srednjovjekovnih povelja. Jasno izražava velika slova na početku novih tematskih cjelina. Lašvaninov duktus je nešto zbijeniji, ali ljepotom ne zaostaje za Papićem (slika 11). I u njega je jasno vidljiv ravnomjerno raspored redaka i slova. Rasporedom slova FK ima najviše sličnosti sa Šipračićem, čiji je duktus ipak nešto uredniji u odnosu na FK, ali ljepotom zaostaje za Papićem i Lašvaninom (slika 10). Lašvanin zbog izrazitije ukošenosti slova ima izrazitije obilježje kurzivnosti, dok je kod Papića ta ukošenost manje vidljiva. U pogledu ukošenosti slova sličniji su FK i Lašvanin. Papić ostavlja dojam dotjeranijeg pisca jer nove tematske cjeline i poglavlja započinje velikim slovom koja zauzimaju prostor dva retka, dok takvih slova u Lašvanina nema. Ako bismo ove tipove određivali prema Raukarovoj podjeli, onda je Papićeva bosanica pismo oštrog duktusa, prilično skladno, te pokazuje sličnost s diplomatskom minuskulom, dok bi bosanica FK predstavljala kurzivni tip bosanice, nemarno pisane nastale pod utjecajem latinične kurzive. Za usporedbe fojničke grafije s grafijom

79 Kod Papića u gornji međuprostor prelaze slova za obilježavanje glasova /d/ , /z/ , /j/ , /u/ () i /n/ , /ć/ () i /d/ () u donji slova za obilježavanje glasova /h/ , /r/ , /c/ () i /št/ () a u oba prostora slova za obilježavanje glasova /a/ () i /f/ . Kod Lašvanina u gornji međuprostor prelaze slova za obilježavanje glasova /d/ , /z/ , /n/ , /ć/ , /u/ i /k/ u donji međuprostor slova za obilježavanje glasova /g/ , /c/ , /št/ i /r/ , a u oba prostora slova za obilježavanje glasova /a/ i /f/ . Kod Šipračića u gornji međuprostor prelaze slova za obilježavanje glasova /d/ , /j/ , /n/ , /ć/ , /u/ , /m/ i /z/ , u donji međuprostor slova za obilježavanje glasova /g/ , /r/ , /h/ , /c/ , /št/ , a u oba prostora slova za obilježavanje glasova /a/ i /f/ .

franjevačkih pisaca svakako je bitan i dostignuti stupanj kurzivnosti. Papić i Šipračić gotovo da nemaju povezivanja slova, a Lašvanin ima tek sporadično. Svakako puno rjeđe nego FK. Ako proces izgradnje kurziva promatramo kao kontinuirani razvojni slijed od minuskule i brzopisa prema kurzivu, došlo bi se do zaključka da je FK mlađa od Papićeva, Šipračićeva i Lašvaninova rukopisa. Budući da je Lašvanin FK ugradio u svoj Ljetopis, takav zaključak bi bio upitan. Ostaje mogućnost da je trenutni rukopis FK prijepis starijeg originala kojim se Lašvanin služio, a koji je u međuvremenu izgubljen. U kontekstu tema našega rada koja se bavi pitanjem mjesta nastanka FK, moglo bi se otvoriti i pitanje vremena njezina nastanka, odnosno, s obzirom

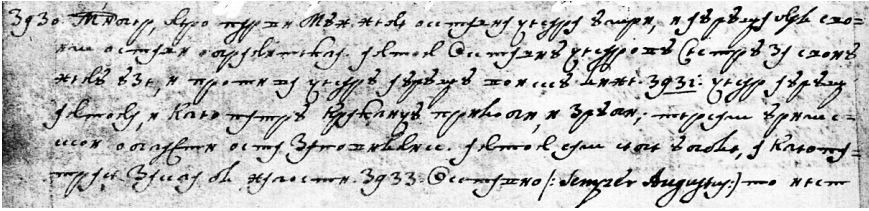

Slika 9. Fra Pavao Papić, *Sedam trublja* (1469.),
Franjevački samostan na Kaptolu u Zagrebu

Slika 10. Fra Andrija Šipračić, *Tabla od ministara i kapitula*,
Franjevački samostan Kraljeva Sutjeska

Slika 11. Fra Nikola Lašvanin, *Kronika aliti uspomena od vikova svega svijeta*, Franjevački samostan Livno

na stupanj izgrađenosti kurzivnosti rukopisa, nije li FK nastala kasnije od rukopisa ovdje promatranih franjevačkih pisaca.

Zaključak

U FK se koristi 29 slova. Većina se glasova uvijek obilježava jednim slovom. Izuzetak predstavljaju slova za glasove /o/ i /k/ za čije se obilježavanje koriste po dva slova. *Đervom* se obilježavaju glasovi /č/ i /đ/, a služi i kao jedna od sastavnica kod obilježavanja glasova /lj/ i /nj/. Za obilježavanje glasova č/ i /dž/ koristi se isto slovo. Sukladno crkvenoslavenskoj praksi FK ima posebno slovo za obilježavanja suglasničke skupine /št/. Slovo ~~ш~~ se susreće i u stranim riječima sa suglasničkom skupinom /st/. Moguće da je ovo slovo označavalo suglasničku skupinu /šč/. Na takvu mogućnost upućuje dosljednost ikavskoga refleksa jata, što je bitno u kontekstu činjenice da je dobar dio ikavskih govora šćakavski.

Slova FK pisana su u četverolinijskom prostoru većom slobodom zamaha, pri čemu neka slova ponekad probijaju osnovne granične linije. Riječ je zapadnoćirilskom brzopisu u poodmaklom stadiju razvoja u smjeru kurziva. Nedovršenost tog procesa potvrđuje način pisanja slova sa stupićima (slova za glasove /v/, /p/, /t/ i /š/). Međutim, i kod njih su vidljive tendencije jednopoteznoga pisanja stupića. Nedovršenost u smjeru kurzive vidljiva je i u nesustavnosti u povezivanju slova. Rukopis FK ne predstavlja u punom smislu kurziv jer se često pojavljuju riječi s nepovezanim, ili djelomično povezanim slovima, što i jest jedna od tipičnih posebnosti zapadne ćirilice u kojoj je "zakočen razvoj kurziva".⁸⁰ Imajući u vidu sve navedeno, proizlazi da bismo slovni sustav FK mogli nazvati polukurizvom.⁸¹

80 M. ŽAGAR, *Libro od mnozijekh razloga 1520*, str. 67.

81 Ovakvom klasifikacijom ulazimo u određenu terminološku nedoumicu jer pojedinci slovni sustav nekih povelja s početka 15. stoljeća nazivaju polukur-

Pojedine razlike u izgledu nekih slova vjerojatno su rezultat individualnosti rukopisa autora FK.⁸² Razmak između redaka je nejednak, ponekad vrlo mali. Načelo rastavljenoga pisanja riječi nije do kraja provedeno. Brojevi se pišu riječima, ali i arapskim znamenkama. Neprimjetna je primjena bilo kakvih pravopisnih pravila, a tek, tu i tamo, imamo uporabu nekih interpunkcijskih znakova. Pojavljuju se uglavnom kod obilježavanja kraćenja nekih riječi. Kratice nisu česte. Krate se općepoznate riječi iz sakralne terminologije kontrakcijom, suspenzijom i natpisivanjem.

Iako u pisanju dobroga dijela slova nema većih razlika između fojničke i grafije Berčićevih tipova bosanice, zbog raznovrsnosti grafijskih formi unutar nekih Berčićevih tipova (za svaki glas donosi po nekoliko različitih slova), bilo je mnogo teškoća u određivanju njihove sličnosti s fojničkom grafijom. Neka slova, bez obzira što su svrstani u isti regionalni tip, pokazuju znatne međusobne razlike. Ima i takvih slučajeva da su slova razvrstana u različite regionalne tipove, iako su prilično slična. Čini se da je Berčić nizao slova kako ih je nalazio u pojedinim izvorima, a njihovo je razvrstavanje u različite tipove vršio prema mjestu nastanka rukopisa, bez bavljenja njihovim paleografskim obilježjima. Bez obzira na Berčićevu podjelu, očito je da bosanica na našem području nikada nije bila morfološki ujednačena jer se "svaki brzopis odlikuje postojanjem više oblika za jedno slovo, što na svoj način podstiče inventivnost i individualnost svakoga rukopisa, ili barem svake kancelarije ili škole".⁸³ Iako se prilikom paleografske analize ne smije "ograničiti samo na studij oblika pojedinih slova, već kao važan faktor moramo uzeti u obzir i opći izgled jednog brzopisnog teksta",⁸⁴ u ovoj je analizi navedeno izostalo. Nedostupnost, ili bolje rečeno nepoznavanje izvora koji su bili osnova Berčićeve podjele, uvelike su uvjetovale

---

zivom. Početke kurzivnosti Čremošnik smješta na početak 15. stoljeća. U povelji kralja Stjepana Ostoje iz 1409. godine primjećuje međusobno povezana slova, ali ne sva. Takav sustav pisanja naziva polukurzivom. G. ČREMOŠNIK, "Studije iz srpske paleografije i diplomatike", str. 8.

82 Kao jednu od karakteristika kurzivnih pisma Paskojević ističe individualnu rukopisnu različitost jer, "za razliku od minuskule, gdje individualizacija rukopisa, odnosno pisarove 'ruke' nije bila poželjna, kod kurziva se zapravo posve tolerira, štoviše i očekuje". K. PASKOJEVIĆ, *Razvojni procesi diplomatske ćiriličke minuskule*, str. 17.

83 L. NAKAŠ, *Jezik i grafija krajišničkih pisama*, str. 30.

84 T. RAUKAR, "O nekim problemima razvitka ćirilske minuskule", str. 489.

cjelovitost ovakvih usporedbi jer se opći izgled i grafijska slika mora uzeti pri analizi ćirilčnih tipova.⁸⁵ Berčić donosi samo tabelarni pregled slova iz kojih nisu vidljive sve paleografske osobitosti vezane za raspored slova u četverolinijskom prostoru, stupnju spojenosti slova, interpunkciji, korištenju velikoga slova, ligaturama, kraćenju ili načinu pisanja brojeva, a sve navedeno predstavlja bitnu polaznu osnovu u utvrđivanju grafetičkih karakteristika nekoga pismovnog sustava.⁸⁶ Stoga se iz Berčićeve područne klasifikacije može izvući malo pouzdanih zaključaka koji bi ukazivali na mjesto nastanka FK te je u kontekstu teme našega rada prilično nepouzdana. Uostalom već je i ranije ukazivano, upravo imajući u vidu Berčićevu podjelu, na potrebu preciziranja paleografskih, grafijskih i pravopisnih kriterija za zapadnu ćirilicu.⁸⁷

Fojnička grafija ima približno isti raspored slova u četverolinijskom prostoru kao i sva tri ovdje promatrana franjevačka pisca. Budući da je ovdje riječ o istom grafijskom sustavu, koji se koristio u približno isto vrijeme i na prilično istom prostoru, ponekad je teško razlučiti koje razlike grafije predstavljaju osobitosti rukopisa nekog pojedinca, a koje osobitosti njihove uporabe u nekom vremenu i prostoru. Sigurno su neke razlike u pisanju slova rezultat individualnih osobitosti rukopisa pojedinog autora. Možda je najizraženija razlika prema Papiću, kako u načinu pisanja nekih slova, tako i prema općem izgledu duktusa. Ako bismo sudili prema Papiću i njegovu bosanicu smatrali bosanicom bližeg sarajevskoga kruga, onda je FK mogla nastati negdje dalje od Sarajeva, a vjerojatno i od Fojnice, imajući u vidu prostornu blizinu Sarajeva i Fojnice. Međutim, za ovakav zaključak trebali bismo imati neosporne dokaze postojanja sarajevskoga, fojničkoga ili nekoga drugog lokalnog tipa bosanice na širem bosansko-hercegovačkom području, a takvih dokaza nemamo. Ne može se govoriti ni o posebnom bosaničnom tipu sjevernijih krajeva, odakle je bio Šipračić, jer njegova grafija ne pokazuje znatnije razlike prema Papiću i Lašvaninu. Pojedine grafijske osobitosti ovdje promatranih franjevačkih pisaca prije možemo smatrati njihovim individualnim rukopisnim specifičnostima, a manje tipičnim osobitostima neke mikro sredine. Izraženija kurzivnost rukopisa FK u odnosu na rukopise ovdje promatranih franjevačkih pisaca, pa i onoga najmlađega Lašvaninova, išla bi u prilog pretpostavci da je FK mogla nastati i kasnije.

85 *Isto*, str. 492.

86 K. PASKOJEVIĆ, *Razvojni procesi diplomatske ćirilčke minuskule*, str. 29.

87 T. RAUKAR, "O nekim problemima razvitka ćirilske minuskule", str. 487.

Iako su neki paleografi tvrdili da je uporaba slova *jata* za označavanje glasa /j/ odlika dalmatinskog tipa bosanice 17. i 18. stoljeća,⁸⁸ temeljem samo jedne takve tvrdnje, pa i grafijske osobitosti, ne bismo nastanak FK mogli sa sigurnošću pomaknuti na splitsko-poljičko područje jer postoje fojnički ćirilичni rukopisi u kojima se glas /j/ također obilježavao *jatom*.⁸⁹ Ako uopće postoji osnova pomicati nastanak FK dalje od Fojnice, onda bi najprimjerenije bilo pretpostaviti da je ona nastala negdje na graničnom području između splitsko-poljičkog i bosanskoga tipa bosanice. Ne dovodeći u pitanje da je FK nastala u okrilju franjevačke zajednice, u pozicioniranju nastanka FK morali bismo uzeti u obzir i određene povijesne činjenice, odnosno poznavati koje su franjevačke zajednice postojale krajem 17. i početkom 18. stoljeća na području zapadno od Fojnice i Sarajeva. Kao logičan zaključak nameće se područje u trokutu Jajce, Livno, Rama, koja su podalje i od Fojnice, ali i od područja uporabe splitsko-poljičkog tipa bosanice. Uporaba slova *jata* za glas /j/, kao i korištenje jednoslova Ć za glasovnu skupinu /št/ ne bi išli u prilog toj pretpostavci jer je L. Nakaš na približno istom području (Livno, Konjic, Vakuf) utvrdila da pisari koriste slovo *i* koje ima dvojnju vrijednost /i/ i /j/ te da su posve iz uporabe izbacili jednoslova Ć za glasovnu skupinu /št/.⁹⁰ Naravno i ovo se mora uzeti s rezervom jer je ona do ovih zaključaka došla temeljem analize pisama koja su nastajala uglavnom u muslimanskom kulturnom okružju te time postoji i mogućnost postojanja nekih manjih razlika u grafiji na istom području, uvjetovanog vjerskom pripadnošću pisara. Imajući u vidu da su nakon austrijsko-turskoga rata (1683.-1699.) u Bosni ostali samo samostani u Fojnici, Kreševu i Kraljevoj Sutjesci,⁹¹ postaje upitno je li igdje drugdje FK mogla nastati. Budući da je smjer migracija išao prema Dalmaciji i Slavoniji, a nikako prema središnjoj Bosni, i eventualni rukopisi koji su mogli nastati na migracijskim područjima, sigurno su imali smjer kretanja kao i pučanstvo s tih područja. Traženju nekih lokalnih tipova ćirilice temeljem osobitosti grafija franjevačkih pisaca ne ide u prilog još jedan izvan grafijski moment. Iz biografija većine franjevaca saznajemo da su svoje školovanje započinjali u Fojnici. Vjerojatno su tamo stizali kao jedva pismeni. Njihov gra-

---

88 *Isto*, str. 93.

89 VLADIMIR ĆOROVIĆ, "Nekoliko fojničkih pisama", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, sv. 4, Sarajevo, 1909., str. 479.

90 L. NAKAŠ, *Jezik i grafija krajišničkih pisama*, str. 107.

91 *Isto*.

fijski uzus, donesen sa svoga lokalnog područja, sigurno je bio pod utjecajem grafijskog uzusa samostanske škole. Stoga je apsolutno isključena mogućnost da je neki lokalni grafijski manir, ako ga je i bilo, mogao preživjeti ustaljeni grafijski manir samostanske škole. Određene razlike u grafiji franjevačkih pisaca, stoga možemo smatrati njihovim individualnim rukopisnim osobitostima, a šarolikosti je moglo doprinijeti i nepostojanje vrhovnog autoriteta ili uzora koji bi ujednačio sva grafijska rješenja. Uostalom uvjeta za uporabu jedinstvenog grafijskog sustava ni u latinici nije bilo sve do pojave Gaja. Pronaći mjesto nastanka FK temeljem paleografskih osobitosti u našem slučaju značilo bi pronaći potpisani bosanični rukopis, čijom bi grafološkom usporedbom došli do zaključka da ga je pisala ista ruka koja je pisala i FK. Takvoga rukopisa nismo pronašli. U traženju autora FK moglo bi se ići i jednim drugim, više povijesnim pravcem. Ako je suditi prema sadržaju FK, ljetopisac je 1634. godine prisustvovao smrti i ukopu fra Tome Ivkovića,⁹² a posljednja unesena godina u FK je 1669. Vremenski je razmak između navedenoga 34 godine. Stoga pretpostavljamo da je naš ljetopisac ukopu fra Tome Ivkovića mogao nazočiti kao mladi svećenik, vjerojatno star oko 30 godina, a to bi značilo da je 1669. godine bio već, za ono vrijeme, u poznim godinama. Možda ga je upravo bolest ili smrt spriječila u nastavku pisanja ljetopisa. Većine franjevačkih ljetopisa znamo autore, a svi su obnašali određene više dužnosti u franjevačkoj redodržavi. Vjerojatno su ljetopise pisali gvardijani, vikari ili neki drugi školovaniji svećenici.⁹³ U navedenom kontekstu, autora FK bismo mogli tražiti među ondašnjim gvardijanima. Posljednji kapitul koji se u FK spominje je onaj kreševski od 16. listopada 1666. kada je za provincijala biran fra Juro Šabić iz Livna. Istom prigodom su birani definatori i gvardijani samostana, između ostalih u Fojnici, Sutjesci, Olovu, Visokom, Rami i Srebrenici. Je li netko od tada imenovanih, fojnički gvardijan fra Ivan Ratković ili netko od kasnijih fojničkih gvardijana s kraja 17. stoljeća, autor FK?⁹⁴ S obzirom na iseljavanja

92 A. ZIRDUM, "Franjevački ljetopisi u Bosni i Hercegovini", str. 48.

93 Fra Andrija Šipračić je bio tajnik provincije i provincijal Bosne Srebrene, kao i fra Marko Vasiljević (1675.-1678.). Od ljetopisaca iz 18. stoljeća izdvajamo fra Nikolu Lašvanina koji je bio učitelj klerika u Fojnici (1730.-1735.). IVO PRANJKOVIĆ (prir.), *Hrvatska književnost Bosne i Hercegovine od XIV. do sredine XVIII. stoljeća*, Sarajevo, 2005.

94 Popis fojničkih gvardijana vidi na <http://www.fojnica-samostan.com/novo/index.php/novosti/21-samostan/razno/212-popis-gvardijana-franjevackog-samostana-duha-svetoga-u-fojnici> (21. 4. 2022.).

koja su uslijedila sa šireg bosanskohercegovačkog prostora tijekom austrijsko-turskoga rata, FK je mogla nastati u onim samostanima koji nisu napušteni, a to su Fojnica, Kreševo ili Kraljeva Sutjeska. Stoga je najprimjerenije pretpostaviti da je FK nastala u Fojnici, a da joj je autor jedan od fojničkih gvardijana s kraja 17. stoljeća. Moguće je pretpostaviti da je FK prijepis iz kasnijih razdoblja ili je pisana u kraćem razdoblju prema određenim povijesnim natuknicama. Teško je povjerovati da je pisana tijekom 34 godine, jer bi se između prvih i zadnjih stranica morale uočiti znatnije razlike u duktusu rukopisa.

Jednom ovakvom analizom postaje očito da su geografska pozicioniranja autorstva FK temeljem paleografskih obilježja moguća samo djelomično, što potvrđuje i ranije iznesenu tezu "da ne postoji stroga vezanost pojedinih tipova brzopisa uz određena područja",⁹⁵ te je očito na našem području korišten čitav niz prijelaznih grafijskih sustava koji nadilaze pretpostavljene zemljopisne granice. U srednjovjekovnim kancelarijama poštuju se određeni uzusi i tipovi pisma, te se i nepotpisanom dokumentu može odrediti gdje je nastao. U 17. i 18. stoljeću više je pisara, primjenjuje se ležerniji pristup pisanja u kojemu do izražaja dolaze i individualne rukopisne osobitosti. Za pouzdanije zaključke bile bi potrebne usporedbe s još širim korpusom bosaničnih rukopisa.⁹⁶ Svakako da bi se potpuniji zaključci o ovoj problematici mogli dobiti usporedbom jezičnih osobitosti FK, i to na način da se izoliraju oni jezični elementi koji bi mogli predstavljati franjevački jezični koine, a usredotočiti se na dijalektalne osobitosti rukopisa, koje bi se onda mogle dovesti u bliži kontekst područja jezika gdje se takvi jezični elementi koriste ili su se u 17. stoljeću mogli koristiti. Naravno za to bi bila potrebna potpuno nova analiza temeljena na potpuno drugim osnovama.

---

95 T. RAUKAR, "O nekim problemima razvitka ćirilske minuskule", str. 494.

96 Tračak nade su nam davala tzv. Fojnička pisma. Međutim, od 156 pisama, samo prva tri možemo smjestiti u vrijeme nastanka FK, ali je za sve njih vidljivo da ih je pisala različita ruka u odnosu na FK. Sva ostala su iz kasnijih razdoblja. Vidi: FRANJEVAČKI SAMOSTAN FOJNICA, *Pisma bosančicom od broja 1-156 od godine 1532-1783* /I fascikl/.